

Валерій Шевчук

Загублена українська культура за тисячу років

Тема, яку ставлю в цьому викладі, — надзвичайно широка, і я не так прагну з'явити її вичерпно, як поставити проблему, а в цьому є насущна потреба — це потрібно нам для самопізнання і для самоутвердження у світі нашого народу як рівного серед рівних і вільного серед вільних. А самосвідомість може виховати лишень власна культура, яка при вихованні окремих особистостей має створити основу для їхнього духовного життя. Отож, тільки ставши людиною української культури, свідомий українець має збагачуватися культурами інших народів, які не тільки приносять духовність загальнолюдську, що також є, а й не раз ідуть од агресивних народів, котрі перетворили ті культури у знаряддя імперіялізму, і вони можуть стати руйнівним чинником щодо автентичного, неагресивного національного єства, перетворюючи людину з істоти самодостатньої в людину провінційну, регіональну, власне, імітатора, що для нормального життя національного організму приносить видимі загрози — агресія є агресія, чи вона силова, чи ведеться за допомогою насаджуваної культури. Ось чому людина себе свідомо має вивчати й знати передусім те, що здобув її народ, до якого вона входить як жива частка. І тільки при цій умові може назватися людиною, що живе в природному законі, адже нація і складається саме з таких свідомих часток, творячи неповторну, раз назавжди дану, Ноосферу, запрограмовану вищою силою, яка потребує не лише постійного збагачення, а й оборони і дотримання віковичної традиції, нащадком якої вона є.

Історичний шлях, що його пройшов український народ, як кожен інший, із найдавніших часів супроводжувався творенням автентичної культури, яка, зрештою, той народ самоусвідомлювала і ставала тією сполучною ланкою, кріпильним елементом для етносу, що виростав у народ і націю¹. При цьому культура, постійно розвиваючись, щось здобувала нове, а щось утрачала, щось запозичувала від інших народів, щось навіки забувала або до загубленого поверталася, воскрешаючи те, в чому духовна закладеність була не спопелілою, а лише відстороненою². Ті ж народи, в яких цього наповнювального процесу не відбувалося і котрі власну культуру втрачали, замінюючи її чужинецькою, ставали zagrożені перед асиміляцією, а асиміляція — явище регресивне, бо веде до загибелі народного організму. Асимільований член етносу стає ніби ампутована частка тіла, тобто мертвою стосовно живого, від якого відпала, а прищеплюючись до чужого, продовжує жити вже для нього, хоча часом свою природу й зберігає, але соки й кров у ній починають текти чужі. Ось чому самоохорона нації, чи народу, чи етносу виходить од Божої заданості, тобто від природного закону, відтак свідомість особистості має ніколи про це не забувати. А цьому кардинально допомагає не лише плекана в сучасності культура, а й, образно кажучи, заповіти предків, а культура і є таким заповітом передусім.

Український народ жив складним і важким життям, творячи себе в системі занепадів і воскресінь, але саме тому, що йому було що воскрешати, він не загинув. Через це процес відродження загубленої культури — необхідна і вкрай важлива справа для самостановлення, самоукріплення й самостояння. Це, зрештою, має стати метою нашої внутрішньої духовної людини: народжувати й плекати — це в собі й закладали наші мислителі.

Звісна річ, не все загублене віднаходиться, не все відмерле оживає, але не знаходить похованих скарбів той, хто їх не шукає, хіба що йому допоможе сліпий випадок. Недаром віститься: той, котрий шукає, знаходить; той, котрий іде, приходить, а під лежачий камінь

вода не тече. Тим-то з відновленням своєї державності, де, за Т. Шевченком, має бути своя правда й воля, одним із вирішальних завдань має стати повернення загубленої культури, бо людина, культура народу якої ущерблена, сама стає ущербленою, і жодні чужі культури тут не зарадять. Не наслідувати інших нам треба, а творити себе автентичних, і не для агресії та нівеляції інших народів, як це чинять нації-хижаки, а задля відчуття власної повноцінності, не пихи, а самодостатності, щоб твердо стояти на ногах як добротворча сутність і щоб не хитали нас зусебічні вітри.

Отож хочу коротко розказати про те, що ми загубили і що нам належить у свій духовний світ повернути. Розглянемо всі можливі різновиди загублення культур.

1. Загублена українська культура через знищення її пам'яток

Знищення може приходити через стихійні лиха, війни, ворожі напади, завоювання чи через власну нерозсудливість, коли свої ж люди знищують пам'ятки культури, не розуміючи їхнього значення чи із якоїсь заїлості. Щодо цього можна навести й деяку статистику.

Безліч книг нашої старої культури загинуло навіки й безповоротно. Історичні звістки про це разючі. Палилися міста в час міжусобних і напасницьких вієн. Так у період між 1055-м і 1238 рр. відбулося близько 80-ти таких вієн, а деякі тяглися по 12—17 років. Нападали кочівники чи інші сусіди — знову пожежі й розрухи. 20 липня 1096 р. до Києва прорвався хан Боняк — тоді знищено ряд монастирів, що були в той час книгохоронилищами, у тому числі й Печерський. У 2003 р. князь Рюрик із половцями захопив Київ і пограбував Софію та Десятинну церкву. Немало грабували Київ, зокрема й книги, ростово-суздальські князі, як Юрій Долгорукий. Жах та лихо впали на нашу землю із ордами Батия, та й після Батия книги палили всілякі завойовники. Завжди при цьому палили міста, а з ними — книги. Навіть на Півночі, в Новгороді, з 1045 р. по XIX ст. зафіксовано 108 великих пожеж, під час яких згоріло 816 церков, а в нас у XVI ст. Київ лежав, як описує у своїй поемі „Роксоланія” з 1584 р. С. Кленович, й усі старі церкви цілком у руїні. Книги ж не тільки нищилися, а й вивозилися, зокрема значно пограбували книжкове багатство Києва ростово-суздальські князі.

В Україні дві пожежі особливо пам'ятні для нашої культури. У 1718 р. згоріла книгозбірня Києво-Печерської лаври, а саме там зберігалися українські редакції київських літописів, а в 1780 і повторно в 1811 рр. згоріла бібліотека Київської академії. Разючий факт про таке ж знищення духовного спадку Галицько-Волинського королівства подано у книзі „Перестрога, вельми потрібна на потонні часи православним християнам”, написана у 1605—1606 рр. здогадно Юрієм Рогатинцем:

„І так з'явилися великі ревнителі, котрі багато, з великим коштом церков та монастирів намурували й маєтностями наділили, золотом, сріблом, перлами і дорогими каменями церкви приоздобили, книг велике число словенською мовою нанесли, але того, що було найпотрібніше, посполитих шкіл не фундували ³. Від цього поганська грубість та природження, що тягли до марності цього світу, так їх уразили, що немало тих побожних благочестивих самодержців, князів руських, заведені красотами цього світу й наукам не навчених, упали у велику ласість, взяли велику хіть до панування і розділилися: одні тут залишилися, а інші в північних краях держави посіли, а ті й далі в своїй державі жили. А коли задля панування очі лупили, один одному видаючи і на поміч супроти себе довколишніх сусідів приводячи, тобто венгрів, поляків та литву, чинили так велике кровопролиття. Через це ті помічники, перемигши супостатів їхніх, потім і самі перемогали, і

держава Руська в їхні руки переходила. Відтак церкви Божі з їхніми окрасами грабувалися: золото, срібло, та інше коштовне каміння, та книги забрано, як це на око побачиш у самому коронному Кракові, повно того і в костелах римських. Книг словенських великими склепами знайдеш замкнених, яких на світ не випускають (підкр. Моє. — В. Ш.). Так само є у Львові у ченців-домінікан склеп великий книг наших словенських учительних, докупи знесених після зруйнування й осягнення Руської держави”.

Як бачимо, разюче звідомлення, не вірити якому годі. І далі:

„І так це вельми зашкодило Руській державі, що не могли шкіл та наук розширяти і їх не фундовано, бо коли б науку мали, тоді через невідомість та глупство своє не прийшли б до такої погибелі. Читаючи польські хроніки, знайдеш того достатньо, як поляки Руські держави пообсідали, поприятелювавши із ними і дочок своїх за русинів віддавши, через них свої злобні звичаї й науку вкорінили (підкр. моє — В. Ш.). Так само й Русь, з’єднавшись із ними, позаздрила їхнім звичаям, їхній мові та наукам, і, не маючи власних наук, до наук римських своїх дітей почали віддавати, котрі з науками й віру перейняли. І так науками своїми все руське панство до римської віри привели, аж нащадки князів руських з віри православної на римську вихрестилися й назвиська та імена собі повідмінювали, ніби ніколи не бували нащадками благочестивих прародителів своїх”⁴.

Ясніше не скажеш про іноземну агресію через культуру. А напевне, тут йдеться про культурну спадщину Галицько-Руського королівства, з якої до нас дійшло так мало, власне хіба „Галицько-Волинський літопис”, а творилася там і інша література: церковна та світська, але вона, як подає це унікальне звідомлення, була знищена польськими загарбниками. І так тривало продовж XVII—XVIII ст. Тим-то воно й сталося, що в нашому часі залишилося з великої культури Київської держави тільки 180 харатейних (тобто писаних на пергамені) рукописів, притому частина з них в уривках, а коли врахувати твори XI—XIII ст., що дійшли до нас завдяки пізнішим відписам, то вчені нараховують їх близько тисячі.

Треба при цьому зважити на ще один аспект. Найдавніша українська література була духовна, напівсвітська (т. зв. келійна) і світська. Найретельніше зберігалася церковна література, а світська гинула найшвидше: згубивши актуальність, пам’ятки не переписувалися і не береглися. Церковні ж та монастирські бібліотеки суворо регламентувалися — все, що виходило за межі усталеного, безжалісно вилучалося. Частину книг знаємо за назвами, а більшість загинула безслідно. Отож до нашого часу дійшли хіба крушини книжного багатства Київської Руси, її невеликий процент, хоча такі епохальні твори, як літописи, збереглися.

Спалене ж і пропале навіки уже ніколи не повернути, бо рукописи горять і знищуються. Тим-то запропашена культура наша — відкрита рана, яку ніколи не загоїти; ми ж маємо зберегти збережене і віднайти те, що десь переховується, невідоме нікому, бо й таке може трапитися. Згадати б про манливу легенду бібліотеки Ярослава Мудрого, її саму, найпевніше, розшукати ніколи не зможемо, але в якихось криївках могли б і досі зберігатися її фрагменти. Правдиво про Україну сказав анонімний автор „Історії Русів”:

„Ця країна наче б створена або приречена на руїну од частих навал чужинців, а ще частіших наскоків та січей од народів сусідніх і, зрештою, од ненастанних міжусобиць і побоїщ зазнала всіляких плюндрувань, згуби та всеспалення і, так би мовити, залита і напоєна кров’ю людською і посипана попелом, то в такій нещасній землі чи можливо було зберегти будь-що цілим?”⁵

Але буває культура загублена з інших причин, зокрема:

2. Загублена українська культура через узурпацію народом-завойовником і привласнення її собі

Тут багато накоїли росіяни. Оті „північні князі”, про яких згадує „Пересторога” Ю. Рогатинця, неодноразово нападали на українські землі, палили й знищували міста, передусім Київ, забирали ікони, церковні прикраси, а також книги, які вивозилися на Північ. Саме цим пояснюється, що більшість рукописних пам’яток там і збереглася. Але при цьому в інтересах спадковості московських царів була проведена грандіозна фальсифікація історії, бо ті мали амбіцію проголошувати себе спадкоємцями київського трону чи „стола”, як тоді казали. Згаданий нами анонімний автор „Історії Русів” так про це писав у кінці XVIII ст.:

„Відомо ж бо, що колись ми були те, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь од нас до них перейшли. Але ми тепер у них — як притча во язиціях”⁶.

І це чинилося супроти того, що правовим наступником київського престолу вважало себе Велике князівство Литовське, про що виразно писав історик цього князівства Матвій Стрийковський у своїй „Хроніці” з 1582 року:

Монархія відома Київська віддавна

Діяльністю русинів й мужністю преславна.

В Литву через незгоду стіл свій переводить,

Литва у стан великий вибилась від згоди⁷.

І справді, литовські князі носили титула великого князя Литовського та Руського, а сама країна, як вістять пам’ятки, звалася Великим князівством Литовським та Руським⁸ — це проходить, зокрема, у поетичному творі з 1515 р. „Битва під Оршею”. Державна мова цього князівства була руська, а головний правовий кодекс „Литовський статут” створено на основі „Руської правди” — правового кодексу Київської держави, тоді як московські закони цим кодексом не користувалися. Відтак державна узурпація привела до узурпації культурної: поняття „руський” (так його подає „Повість врем’яних літ”) почало писатися як „русский”, тим-то культура московитами привласнювалася, при цьому зовсім не бралось до уваги, на якій землі ці пам’ятки творилися і хто були етнічно їхні автори. А коли оглянути грубий том „Памятников литературы древней Руси, XII век”, виданий у Москві 1980 р., то до російської літератури з нього можна віднести хіба „Повість про забиття Андрія Боголюбського”, а ще під сумнівом „Слово Данила Заточника”, писане в Новгородщині, а під сумнівом тому, що Данило Заточник був переяславець і на Північ був засланий у покару, тобто твір писався українцем, але таки на Півночі.

Бачачи недоладність такого привласнення, російські вчені, сповідники імперської доктрини, заперечували взагалі існування українського народу як окремого етносу й нації, українську мову оголошуючи діалектом російської, нібито зіпсованим впливом польської, а отже, коли нема народу, то й нема спадкового права його на державу та культуру. Тим-то все безапеляційно було приписано до культури московської.

Один із таких псевдовчених М. Погодін пішов ще далі, висунувши цілком фантастичний з наукової точки зору постулат, що в часи Київської держави в Києві та довкіллі жили предки московитів (цікаво, що поляки вважали їх предками своїми, граючи на подібності назв „поляни” і „поляки”), які після монголо-татарського погрому відійшли на північ, а на їхнє місце згодом прийшли, колонізувавши Київщину, вихідці із Прикарпаття, цим, мовляв, пояснюється, де взялися українці на території Київщини. Супроти цього аргументовано

виступили українські вчені М. Максимович та А. Кримський, які доказали повну безґрунтовність цієї гіпотези, але й після того росіяни не перестали привласнювати собі творену на українській землі культуру часів Київської держави, виходячи з постулату, що північні князівства, отже, предки сучасних росіян входили в Київську державу, тому культура була спільна, а це практично визначало її як російську. І таке, що ніяк не в'язалося купи, впроваджувалося російськими вченими з упертою настирливістю та послідовністю, а українські заперечні голоси щодо цього цинічно до уваги не бралися, хоча, здавалося б, при доброму погодженні, все можна було б легко полагодити, признавши, що пам'ятки, творені на українській землі її осельцями чи вихідцями з Київщини на Північ, належать культурній спадщині українського народу, котрий їх створив, а те, що творилося в північних князівствах, де поселилися предки сучасних росіян, їм і належить, тобто є часткою культури російської. Просто і логічно.

Але тут може постати цікаве питання: коли московити, будучи культурно на значно нижчому рівні від киян, користувалися цією культурою, саме київською, то чи не належить вона і їм? На це контрверсійно можна також відповісти простим силогізмом: а коли кияни, будучи на нижчому культурному рівні від Візантії, користувалися спершу саме візантійською культурою, то чи не належить візантійська культура і українцям? Всяк скаже: абсурд, кожен народ користується чужими культурами, але не привласнює їх.

У тоталітарні ж часи цю суперечність росіяни вирішили директивно, а не через науковий дослід. Відтак проголошено цілком на фальшивих історичних підставах: звати Київську Русь „колискою трьох братніх народів”, отже, московитів, українців та білорусів, тим-то київська культурна спадщина належить усім трьом, а розділення на народи різні ніби відбулося десь у XV—XVI ст. Офіційно ця теза проголошувалася (існували навіть „Тези до 300-ліття возз'єднання України з Росією”), але цілком формально, бо фактично культурна спадщина Київської Русі вивчалася як давня складова таки російської літератури. Так „Слово о полку Ігоревім”, яке постало чи в Новгород-Сіверщині, чи в Києві, в школах та вузах в Україні вивчалася в курсі російської літератури, а читання самого тексту в оригіналі пристосовувалося до великоросійської вимови, наприклад, „начаті”, а не „начати”, „ходіті”, а не „ходити”, а „?” вимовлялося, як „є”, а не „і”, як це завжди було за українською традицією, і т. д. Окрім того, на міжнародному рівні проголошувалося, що цей та інші твори української літератури часу Київської держави виключно російські, тобто „русские”, і все чинилося відповідно до імперської доктрини, хоч у XI—XIII ст. верховенства північних князів над південними не було, а навпаки. Та й жодної Росії тоді не існувало. Це, до речі, термін церковний, який також перекручувався: Малою Росією українські землі звалися подібно до грецьких церковних означень. Мала Греція — це властиво Греція, а Великою звалися її колонії (як кісточка у плоді). Але поняття „Велика Росія” переосмислилося: це, мовляв, не колонії Малої Росії, а визначення її великості, величі, тоді як поняття „Мала” для України визначало її малість. Одне слово, цілковита каша, а ще й приперчена, бо думати інакше вважалося політичним злочином, а де вже говорити про наукову істину.

Але, сказав би мій опонент, російська (московська) культура попри все постала на основі київської, і поєднання Києва з Візантією не було таке щільне, як північних та південних земель Київської землі, бо ті входили в одну державу. На те можна відповісти одне: державне з'єднання і етнічна тотожність зовсім неоднозначні речі, зрештою, хіба надто запеклі не визнають факту різноетнічності народів, що входили в Київську державу. А коли

проглянути пам'ятки, то можна побачити, що московити аж до XVI ст. Руссю не називалися (див. „Роксоланію” С. Кленовича), етнічно ж це плем'я склалося із слов'янізації угро-фінських племен, а асиміляторами були переважно в'ятичі та радимичі (Новгород та Псков ще довго втримували самостійність і асимільовані були після завоювання Московією), а в'ятичі та радимичі, як звіщає „Повість врем'яних літ”, прийшли на пізніші землі Московії „із ляхів”, тобто з Польщі; білоруське плем'я уклалося на основі з'єднання слов'ян та балтійських племен, а етнічне становлення українців цілком одмінне: вони склалися із з'єднання трипільської та скитської культур і є населення автохтонне, пізніше додалися тюркські, готські, кельтські та інші компоненти, тим-то український народ став результатом складної системи етнічних з'єднань племен та народів, які населяли колись українську землю, відповідно, і з'єднань усіх творених ними культур. Відтак українці мають підстави вважати себе їхніми спадкоємцями, інших-бо нема. Отже, жодної „колиски трьох братніх народів” у природі не існувало, було хіба з'єднання на конфесійній основі, тобто всі три народи були грецького, східного віросповідання, а хіба Київська держава не поєднувалася так само з Візантією? Але конфесія і національність — речі цілком не тотожні, хоча часом ці поняття з політичною метою і з'єднували. Відтак поняття „братні народи” — політичне, імперське, без жодної історичної підстави, бо входження в одну державу, як ми вже казали, не визначає етнічної єдності, а Київська держава була поліетнічною, як і пізніша Російська імперія чи СРСР. Тим-то логіка, що московити є спадкоємцями культури Київської Руси, не витримує критики, вони були лишень користувачами, а не її творцями, бо, користуючись перекладеними українською драмами В. Шекспіра, аж ніяк не можна називати його українським письменником, а кияни, широко користуючись візантійською культурою, не мають підстав і її називати українською. І що б сказали ті ж таки росіяни, коли б українці заявили: ми входили в Російську імперію, отже, російська література (справді російська!) — наша, а росіянам вона належить лише формально? Але коли навіть безглуздий постулат повторюється з методичною послідовністю, до нього звикають, бо крапля довбає камінь.

Складніше питання з білорусами, з якими українці жили у спільному культурному полі до XVII ст. (уже в кінці XVI ст. Г. Смотрицький у „Ключі царства небесного” (1587 р. розрізняє українців та білорусів), але й це не дає підстав білорусам претендувати на спадкоємство культури, твореної на українських землях їхніми поселцями, так само й нам претендувати на культуру, творену на білоруських землях білорусами, а на московських — московитами. Хоча є тут свої складнощі. Наприклад С. Косов був із білоруських земель, але творив у системі української літератури, а М. Смотрицький, українець, жив у Вільно та в Білорусії, хоча з контексту української літератури не виходив, а П. Орлик — білоруський уродженець, але став українським державником та патріотом. У цьому випадку варто говорити не лише про спільне культурне поле, а й про міжнаціональні явища двох чи й більше культур. Про це далі скажемо просторіше.

Одним із аргументів, якими М. Погодін переконував, що творена на українських землях, передусім у Києві, культура — російська, а не українська, було посилення на билинну творчість, яка, мовляв, збереглася тільки в росіян, хоча герої в них діють, принаймні в билинах Київського та Галицько-Волинського циклу, таки в українських землях, в нас залишків цієї піснетворчості аж зовсім нема. Це ніби підтверджувало його гіпотезу, що в українських землях колись жили предки росіян, а по татаро-монгольській навалі відійшли на північ. Щоб доказати, що це аж зовсім не так, я видав у 2003 р. збірку „Українські билини”, в

передмові до якої вказав, що билинна творчість існувала і в Україні і то до XVIII ст., адже І. Муромець згадується і в „Енеїді” І. Котляревського. Отож хочу зацитувати самого себе:

„Загалом маємо навіть низку переказів та вказівок, що в XVI—XVII століттях в Україні були знані оповіді про богатирів. Польські письменники XVI ст. згадують київські печери як місце поховання давніх героїв. Так польський хроніст Й. Бельський, подаючи історію загибелі галицько-волинського князя Романа Галицького, пише, що його тіло „руси викупили за тисячу фунтів срібла і поховали межі своїми богатирями в Києві”. Про це саме пише й українсько-польський поет Себастьян Кленович у поемі „Роксоланія” (1584):

У глині глибоко в печерах спочили нетлінні останки

Руських героїв, чудна доля в них, вірають усі.

А в поемі „Торба Іуд” (1600) цей-таки поет згадує билинного героя Чурила.

Польський письменник С. Сарницький в „Описі Польщі” (1586) пише, що русини (українці) героїв своїх звать богатирями, тобто півбогами, і ховають їх у київських печерах. Український поет XVII століття А. Кальнофойський у книзі „Тератургима, або Чуда” (1638) пише, наприклад, таке: „Пани земляни, як тільки приходять до дому печерського, розпитують про святого Іллю з Муром, як про якогось велетня, називаючи його не знати чому Чоботько, і конче хочуть бачити його велику довжину”. І далі. Знаменитий польський поет, українець родом, Микола Рей у своєму збірнику анекдотів, жартів та епіграм, що звався „Звіринець”, в епіграмі, присвяченій землякам — подільським панам Чурилам, пише: „Якийсь Чурило, баламут, був славний у Києві, але теперішні Чурила, здається, не його нащадки”. Тобто маємо цілком виразне свідчення про билинного Чурила та ще й прив’язаного до Києва”. Або хоч би такий факт: „1574 р. київський землянин Філон Кміть склав листа до литовського магната О. Воловича, в якому писав: „Прийде час, коли потрібно буде Іллю Моровлянина і Соловія Будимировича”⁹.

Є й інші згадки, цікавих відсилаю до згаданої книги. Більше того, в XIX ст. було записано кілька казок билинного походження. Одна з них у записі А. Димінського (запис 1850—1860 рр.) подає фрагменти поетичного тексту зведеного циклу билин про Іллю Мурина (так він тут зветься) з Поділля — текст цього зводу в згаданій книзі. Загалом таких билин-казок зберігся цілий цикл, є сюжети, які в російській традиції невідомі і зберегли свою поетичну структуру („Про Котигорошка”, „Бух Копитович”) тощо.

Але тут з’являється запитання: чому ж в Україні билин збереглося мало, а в Росії багато, особливо в глибокій Півночі. Це пояснюється просто: носіями билинної традиції були купці, які мали звичай, перш ніж згуртуватись у ватаги й рушити в певному напрямі для своїх оборудок, збиратись у Києві, створюючи тут величезні ярмарки. Тобто з весни і після того, як скресала крига, відкривалися річкові шляхи і з усіх земель Київської держави пливли до Києва купці-гості. До червня вони сиділи й торгували в Києві, у червні гуртувались у ватаги й рушали вниз Дніпром. Ватаги складали люди з різних кінців Руси. Йшли вони т. зв. „Грецькою пугттю”, їздили й у інші країни — цим пояснюються запозичення в билинах мотивів східних епосів. Повертаючись додому, купці, крім товарів, привозили й билини, які в їхньому окіллі зачувалися¹⁰.

Отож існували билини українські, що оспівували місцевих героїв, а є билини російські, збережені в пам’яті російським народом. Відтак ті перші належать до спадку українського народу, а другі — російського, бо сюжети їхні пристосовано до російського менталітету. Але тут потрібно зробити істотне уточнення. На Півночі, де цивілізаційний рівень був нижчий,

ніж на Півдні, московити користувалися київськими літописами й художніми творами, „Києво-Печерським патериком”, хоч вони були створені таки в Києві і є літературними пам’ятками таки українськими, бо держава Київська Русь з’єднувалася не тільки купецьким станом, а й князівською верхівкою, яка й була замовником літописів, і православним чернецтвом, яке створювало церковну літературу, хоч і князі та чернецтво не раз піддавалися тенденціям децентралістським у силу своєї приналежності до різних країв та племен. Отож чи росіяни та білоруси від цього не стали спадкоємцями київської культурної спадщини, як стали російські помори носіями билин? Але є тут істотна різниця. Рукописні пам’ятки дійшли до нас у тому вигляді (з незначними відхиленнями), як були свого часу створені, а билини, живучи в пам’яті, наповнювалися, сказати б, російським духом. Через це російські билини нашим духовним спадком не є, але можуть допомогти уявити, якими були ті українські, що не збереглися, бо основа билин Київського та Галицько-Волинського циклу таки українська. Однак у випадку із билинами не можемо говорити про узурпацію нашої культури чужим народом, а лише про творче засвоєння, тут уже поєднаність створена природним чином у силу природного культурного процесу. Однак досі цей пласт і в українській своїй частині був для нас загублений, і то — через наше незнання. Тому й ставимо наступного постулата загублення культури:

3. Загублена українська культура через незнання

Билини ми не причислювали до української культури через те, що не знали їхнього походження та й зразків, збережених в українській традиції. Але існує ще одне загублення, яке, правда, тепер значною мірою поновлене, хоча й недостатньо спопуляризоване, а недостатня спопуляризованість культурного явища також належить до втрачення — це, так би мовити, напівзагублення. Це стосується й проблеми: що собою являла поезія найдавніших часів і який її обшир? Перше, що спадає на думку: чи знаменита тепер уже „Велесова книга” — твір поетичний чи прозовий? І друге: автентичний він чи підробка? Між ученими ведуться щодо цього численні дискусії, результат яких лишається незначний — таки й досі не змогли встановити міри автентичності цієї пам’ятки. І знову-таки тому, що науку в дискусіях підміняє політика. У своїй статті „Загадкова «Велесова книга»”¹¹ ще в 1994 р. я писав: „Перше, що дивує в історії вивчення „Велесової книги” — її опублікування не стало науковою сенсацією, більше того, навколо неї витворилася своєрідна мовчанка, яку можна віддати знаменитою фразою росіян: „Нет, не было и быть не может”. А чому? А тому, що „не может быть”. Така логіка виключала спокійне наукове вивчення „Велесової книги”, зрештою, всі зусилля російських радянських учених були покладені на виконання поставленого їм цілком ідеологічного завдання: довести, що перед нами підробка, фальшивка, а іншого погляду й бути не може. Така одностайна блокада з боку російської офіційної науки (українці тут спершу не брали жодної участі, хоч пам’ятка стосувалася таки їхньої історії та їхньої землі), зрештою, й витворила навколо „Велесової книги” оте мовчання, і нею займалися лишень ентузіясти. Не дивно відтак, що „Велесова книга” трактувалася в колишньому Радянському Союзі як крамола, нелегальщина і ввіз її текстів у межі держави був заборонений, хоч ішлося, здавалося б, не про антикомуністичний самвидав, а про твір VIII—IX століть”. І далі: „Дива ці, однак, не важко збагнути, бо що означало б визнати й почати об’єктивно вивчати пам’ятку? А означало це піддати сумніву основу основ, тобто ідеологічні постулати російської імперської історичної науки, і погодитися, що не було ніякої „колиски трьох братніх народів” (це позірно, насправді та

„колиска” вважалася основою російської історії), і визнати факт, що різні слов’яни не користувалися однією мовою; по-третє, що державність Руси не була принесена в Київ із Новгороду Рюриковичами, а існувала тут задовго до того; по-четверте, як це може бути, щоб пам’ятка нічого не писала про Північну Русь, власне Росію, хіба що згадується тут якийсь вороже Руси плем’я онезьва і виразно каже, що північні племена сум, весь і чудь — це зовсім не Русь; а основне, виявляється, що Русь — тісні родичі чехів та хорватів, тобто західних та південних слов’ян (згадаймо, як люто поборювалися антропологічні дослідники Федора Вовка, який доводив, що українці більш споріднені з південними слов’янами, ніж із північними); а ще й те, що та Південна Русь мала свою на півтори тисячі років давнішу історію — як же таку пам’ятку визнати? Отже, єдиний засіб локалізувати чи блокувати її вплив на розвиток історичної науки і тим самим „знешкодити” — довести, що це фальшивий документ, а коли так, то не має він ніякої наукової цінності”.

Так ця пам’ятка й провисла: і не загублена, але й не узаконена — і все через наше незнання, — а над нею багато і цікаво працював такий серйозний учений, як Б. Яценко з Ужгорода, який також прийшов до думки, що це поетичний твір.

Друга річ: чи можемо розглядати в системі нашої духовної спадщини поему Шамсі Башту „Легенда про доньку Шана” з IX ст.? ¹² Її написано хозарською мовою хозарянином-таки, але уродженцем Кисва, і приносить поема нам невідомий фактаж (до речі, є тут перегуки і з „Велесовою книгою”) про нашу землю. Очевидно-таки обходити увагою таку пам’ятку нам не випадає, вона мусить бути повністю перекладена українською і ввійти в духовний простір української культури як явище міжнаціональне. Так само, очевидно, нам треба поставитися й до поетичного спадку нашої знаменитої Роксолани, дружини турецького султана Сулеймана, яка обмінювалася з султаном віршованими посланнями — в Україні мало хто знає про цей факт.

Але вернімося до явища поезії часу Київської держави. Здається, вже доказано, що не лише „Слово о полку Ігоревім” — поетична пам’ятка цього часу, а є такої поезії (я її називаю „архаїчною”) цілий блок. Так, зокрема, князівські піснеспіви (дружинна поезія) ввійшли уривками чи й повністю до „Повісті врем’яних літ”, і це доказали ще О. Потебня та І. Франко, який цю поезію виділив, визначивши, що тодішня поезія не писалася ані силабічним, ані силабо-тонічним віршем, а клала в основу т. зв. „музичну строфу” і співалася. Але російська наука не прийняла цього безсумнівного відкриття, і це знання не ввійшло у свідомість освіченого стану, навіть мало хто про це відає, хоча в українських антологіях такі пам’ятки й подавалися ¹³; виділив такі поетичні структури в своєму перекладі нашого найдавнішого літопису й В. Яременко ¹⁴. І все тому, що не знайшовся поки що авторитетний дослідник, який би зібрав в окреме видання поезію XI—XIII ст., додавши сюди й „Велесову книгу” (переклад її з розбивкою на вірші вже зробив Б. Яценко), і поему Шамсі Башту, й фольклорні залишки тієї поезії в билинній українській традиції, а також поезію календарно-обрядову, в якій залишилося язичницьке бачення людини та світу (останні зразки спробував зібрати М. Москаленко у виданні „Золотослов” (К., 1988), але, на жаль, він виходив із фальшивого закладення про „колиску трьох братніх народів” й подав мішанину).

Незнання окремих пластів нашого письменства супряжено із недостатнім знанням. До 80-х рр. XX ст. про ренесансну українську поезію та й взагалі літературу інших жанрів ніхто не міг нічого сказати предметно. Навіть такий серйозний дослідник, як Д. Чижевський, відбувся тут загальниковими визначеннями, бо пам’яток цієї (латино мовної) літератури не знав. На

сьогодні після ряду видань ¹⁵ абрис цієї літератури постав досить виразно, але окремим виданням видано лише твори С. Оріховського (упорядник і перекладач В. Литвинов), хоча цього потребують Павло Русин із Кросна, Георгій Тичинський Рутенець, Георгій Чуй, Русин із Самбора, І. Туробінський Рутенець, тощо; зрештою, пошуки на цьому полі далеко не вичерпані: тут належить віддати честь В. Маслюку та В. Литвинову, які цей пласт відкрили й донесли українському читачеві, хай і вибірково.

І тут маємо поставити ще й такого постулата:

4. Загублена українська культура, що має міжнаціональний характер

Одна з великих проблем української літератури — її строкате мовне обличчя, особливо в XVI—XVIII ст. Відтоді збереглися вже грандіозні залишки нашої культури, але сам культурний процес сучасній людині збагнути нелегко, не прийнявши визначення про багатомовність тієї літератури. Звичним є, наприклад, уявлення, що мистецтво слова певного народу користується його питомою мовою, хоч не завжди це буває так: література, наприклад, латиноамериканських країн іспаномовна та португаломовна, але вона не є іспанська чи португальська. Літератури північноамериканські — англомовні (США, Канада), так само й австралійська, а німецькомовні — австрійська, швейцарська; зрештою, швейцарська тримовна, але залишається таки швейцарською; бельгійська — двомовна, але вона не французька і т. д. Отже, мусить існувати критерій якийсь універсальніший, а саме: народ визначає своє національне обличчя не завжди за мовою, а так, як склалася його історична доля.

Україна в часи її державного існування, в часи Київської Русі, також знала цю проблему: мовою церкви стала слов'янська (словенська, славенська, церковнослов'янська) — штучна, вигадана Кирилом та Методієм, а мовою державною стало з'єднання слов'янської та місцевої, розмовної української, яка вживалась у побуті, але якою літературних творів, за винятком народних обрядових та інших пісень, освічені люди не писали — цю мову називають руською київського зразка. Такою ж мовою користувалася й Галицько-Волинська держава, до якої входив Київ. Увійшовши до Литовсько-Руської держави, українці мовної ситуації не змінили, бо державною мовою цього князівства стала руська литовського зразка, яка мало різнилася від мови зразка київського, мова ж литовська загальнодержавного поширення не здобула. Але в тих землях, що підлягали Польщі, почала входити в літературний ужиток загальноєвропейська літературна мова — латинська; її вживали українці, що здобули освіту в Західній Європі (Ю. Дрогобич, наприклад) й переходили в римо-католицьку конфесію, або ж такі, що викладали в Краківській академії (П. Русин із Кросна, наприклад). Зрештою, користування латиною ще міжнаціонального явища не творило, бо це була, як і давньогрецька, мова мертва, так само мертвою треба вважати й мову слов'янську (її пізніше назвали церковнослов'янською), якою користувалися всі православні слов'яни, при читанні пристосовуючи до вимови мови рідної. І лише в середині XVI ст. у творчості С. Оріховського з'являється вже польська мова, і хоча він постійно декларував себе роксолянином чи русином, але вже окремими творами входив у контекст польської літератури, хоча загалом писав таки латиною. Відтак його творчість здобула характер польсько-український. Так само і з великим поетом С. Кленовичем, етнічного походження якого ми певно не знаємо, але саме він оспівав Роксоланію (Україну) із синівською любов'ю, як ніхто із православних, проте частина його творчості стосується не України, а Польщі (наприклад, полономовна поема „Фліс”), хоча полономовна-таки „Торба Іуд” більш

антипольська, бо поляків поет увів у число лихочинних народів, за що, найвірогідніше, був доведений до смерті єзуїтами, — більша ж частина творчості цього поета латиномовна. Зате „Епіцедіон” князю М. Вишневецькому”, виданий 1585 р. і написаний княжим придворним із с. Нижня Білка на Кременеччині (вважається, що це Ж. Білицький), хоча й був полономовний, але має цілком українську закладеність, відтак польська мова визначає тут не входження в контекст польсько-український (міжнаціональний), а те, що вона почала ставати однією з літературних мов для українців. Так само пізніше М. Смотрицького, К. Саковича, А. Кальнофойського та ін., хоч і користувалися в першій половині XVII ст. мовою польською, вводити в контекст міжнаціональний не можна, бо вони творили цілком українську літературу.

Побіч із тим існували письменники контексту польсько-українського: С. Симонід, Я. Гаватович, брати Зиморовичі, Й. Верещинський, Ян Щасний-Гербурт, В. Кіцький, М. Пашковський та ін., і їхню творчість варто вважати міжнаціональною. Отож, щоб зрозуміти ренесансну та барокову літературу, треба прийняти ці дефініції, тобто постулата про багатомовність; на жаль, і досі є люди, навіть учені, що сприймають українську літературу лише в її кириличній частині, збіднюючи її, отже, маючи за загублену.

За якими ознаками маємо провадити національну ідентифікацію творчості письменників? Як уже говорилося, саме етнічне походження та мова не є тут виключно визначальними. Наприклад, видатний польський поет М. Рей був етнічним українцем, але в контексті української літератури не працював, отож зараховувати його до українських лише за походженням годі. Або ж брати Зиморовичі були родом вірмени, але до вірменської літератури аж ніяк не входили, бо оспівували українців та Україну, водночас входячи до контексту літератури польської. Зрештою, і в пізнішому часі в нашій культурі працювали поляки, росіяни, євреї, німці, чехи тощо, а з другого боку, українці цілком входили до літератур чужоземних, навіть без жодного стосунку до української. Тим-то, щоб визначити, за якими ознаками письменник ідентифікується в національне письменство, треба відповісти на запитання: про що пише письменник, про кого й для кого і як? Таким чином, коли письменник описує народ, приналежність до якого маніфестує, свої твори адресує рідному народові, або хоче розказати про нього чужинцям, або очима свого народу описує й чужинців, і коли він при цьому керується, сказати б, національною ідеєю, а тому й любов'ю до свого народу, йому він і належить. Це саме можна сказати про митців інших класифікацій. І це чиниться не завжди залежно від мов, якими користуються, хоч пріоритет мав би надаватися мові рідній.

Так давня українська література в силу умов, у яких існувала, користувалася п'ятьма мовами: латинською, слов'янською, польською, книжною руською, що переросла в книжну українську, та народною (розмовною); зрідка вживалася й мова давньогрецька. Отож, коли з неї залишити тільки кириличні мови, як донедавна чинилося, ми б утратили цілі пласти нашої літератури ¹⁶. Чи ж не залишаються вони загубленими й зараз?

На жаль, так, хоч і з'явлені частково в хрестоматіях, чи антологіях, чи, рідше, окремими виданнями. Відтак ця література, особливо латиномовна й полономовна, залишається значною мірою втрачена, бо не перевидавалася в новітні часи, і це стосується не тільки згаданих, а й кириличної. Так на полицях наших бібліотек не стоять зібрані й перекладені твори П. Русина з Кросна, Г. Чуя, Русина з Самбора, С. Кленовича („Роксоланія” видана), М. Стрийковського (який, до речі, заповідав, що Русь має віддавати данину пам'яті його імені, а

сам він був істориком та поетом польським, литовським та українським), Й. Верещинського, С. Пекаліда, М. Пашковського, М. Смотрицького, К. Саковича, А. Кальнофойського, братів Зиморовичів, К. Транквіліона-Ставровецького, П. Могили — це перерахування стосується лише першого, біднішого на пам'ятки періоду. А в другому? Де томи Л. Барановича (незначною мірою виданий у виданні „Чернігівські Афіни” (К., 2002), Д. Туптала (не „Четїї Мінеї”, які почало видавати львівське видавництво „Свічадо”), О. Яворського (видано лише том перший його філософських творів, другий — ні, як і багату його поезію), І. Орновського, І. Максимовича, великі діаріуші М. Ханенка, Я. Марковича та П. Орлика (його „Вибрані твори” видані 2007 р. з частиною першою того „Діаріуша”), М. Довгалецького (видана лише поетика „Сад поетичний”), М. Козачинського, І. Фальківського, спадщини якого збереглося близько 90 томів, В. Довговича, Т. Щуровського — і цей список далеко не повний. Бо коли взяти курси риторики ¹⁷, які були не лише курсами риторичного мистецтва, а й своєрідними збірками літературних пам'яток, то їх дослідники начислюють 179, а філософських трактатів — 182. Правда, з філософії трохи й видано: крім згаданого С. Яворського, 3 томи Т. Прокоповича, 2 томи Г. Кониського, 2 томи Г. Сковороди. Так само збереглося чимало й поетик, і вони були латиномовні і є збірниками наших літературних пам'яток, і хоч є про них монографія В. Маслюка, вони ще й досі не описані, а виданням маємо лишень одне — М. Довгалецького. Не кажемо вже про богословські трактати, якими мала б зайнятися церква й найцікавіші з них видати в перекладі сучасною українською мовою. Отже, з великого масиву пам'яток видано лише децим ¹⁸ — твори ж неперевидані й неперекладені можна відносити до загубленої чи напівзагубленої української літератури. При тому далеко не все відомо й вивчено, бо давні українські книги та рукописи розпорошені по світі, а значною мірою, вивезені до Росії — їх завозили туди не лише в часи Київської держави, а й пізніше, зокрема й наші культурні та освітні діячі, яких насильно забирали з України указами Петра I та його наступників, — вони й везли туди свої книгозбірні. Так, до речі, потрапив туди з книгозбіркою І. Биковського і єдиний список „Слова о полку Ігоревім”. Мертвим баластом лежать там і наші латиномовні та полонимовні пам'ятки, часом вельми рідкісні чи й унікальні.

Яких же письменників чи взагалі митців маємо називати міжнародними? Тих, творчість яких у силу тих чи інших умов входить до контекстів двох чи кількох культур. Уже загадували про С. Оріховського та М. Стрийковського: перший чітко себе заманіфестував українцем, але писав і для польської літератури; другий був поляком, але бачив себе культурним діячем, передусім істориком Литви, Жмуді та Русі. Ось ця маніфестація, яка вкладається в уста Є. Тишкевицького, смоленського старости:

І що за гнів був Божий досі, Музи знатні,
Повірте, чи часи ті так були прокляті,
Що кровобійні війни, славні події
Литовські були досі в теменній завії.
Не знать було поетів, істориків також,
Що виставили б славу давніх князів всяко.
Стрийковському подяку дати Литва має,
Бо голосним пером він щедро уславляє,
Про війни князів важких пишучи криваві —
За вольність, за Вітчизну ставили застави.

Із пороху виносить дільні Литви бої,
Серця, як руки мужні, рвалися до зброї.
За те, поки на морі кораблі пливтимуть,
А ріки лусконосні рибу ще нестимуть
І поки бджільні рої мед подячно роблять,
Меди, котрі Литовську землю гойно здоблять,
Дотіль Литва, Жмудь. Русь теж Стрийковському має
Чинить свою подяку, скільки час триває!

Вводиться у контекст польської, литовської та білоруської літератур творчість М. Гусовського, який у „Пісні про зубра” описав Білоруську землю. Мають до нього інтерес і українці, бо писав битву під Теребовлею з татарами. Однак своєю творчістю поет в основному входить у контекст білоруської літератури, хоч спорадично й до інших. Так само С. Кленович в українську літературу входить найбільше „Роксоланією”, а творами, присвяченими Польщі, — в польську. С. Симонід та Я. Гаватович входять у контекст української літератури спорадично: перший — селянками про українців („Женці”, „Чари”), а другий — „Трагікомедією” з її україномовними інтермедіями. Тим-то цих письменників і треба називати міжнаціональними.

І тут постає цікаве питання: а як бути з митцями, котрі писали про Україну й описували її, дивлячись на неї іноземними очима — наприклад, „Щоденник” Е. Лясоти, „Хроніка” О. Гваньїні, інших польських хроністів, записки князя С. Мишецького тощо? Звісна річ, творчість цих письменників у контекст української літератури не входить, бо вони писали в системі ідеологій та бачення своїх народів і для нас цікаві лише тим, як бачили нашу землю іноземці. Для них наш народ залишався чужий, і інтерес вони до нього виявляли мандрівницький.

Трапляються і складніші випадки: німець І. Гізель, викладаючи в Київському колегіумі створив філософські трактати: діалектику та логіку латинською мовою, також інші книги (зокрема „Мир з Богом чоловіку”), написані книжною українською. Творчість цього письменника відтак входить цілком у контекст української літератури, бо його філософські курси творилися для українських студентів у системі, практикованій у Київській академії, а „Мир з Богом чоловіку” з’являє одну з ідей, яку пізніше любили розглядати традиційно пізніші українські філософи, передусім Г. Сковорода, отже, український контекст тут безсумнівний, відтак без творів І. Гізеля українська філософія позбувалася б питомої для неї частки. Тому-таки І. Гізелью приписували (цілком безпідставно, скажемо) історичний твір „Синопис”, але він лишень, як архімандрит Києво-Печерської лаври, його благословив на вихід у друк. Але „Синопис” — виклад української історії, написаний українцями на російське державне замовлення з метою препарувати українську історію, підігнавши її до шаблонів російської імперіялістичної доктрини — чи ж це твір український? Частково так, його писали українці-колаборанти, але системою ідей цей твір українському культурному контексту чужий, бо супротилежний, отже, має міжнаціональний характер.

Так само треба ставитися до „Літописного повісткування” О. Рігельмана з другої половини XVIII ст., який створив просторий опис України. Автор був німець російської служби, але жив в Україні, відповідно „Повісткування” створив у дусі російської імперської науки свого часу. Тим-то це твір не чужоземця, а колоніста з колоніальною ідеологією. Його твір можна також віднести до міжнаціональних явищ.

Щодо такої позиції є ще один показовий приклад: творчість геніяльного скульптора Іоанна Пінзеля, альбом творів якого вийшов у 2007 р. в Києві. Авторка передмови Д. Ключко виявляє розгубленість при визначенні, до якого культурного контексту віднести творчість цього німця за походженням, зазначивши при цьому: „Немає сумнівів у тому, що Пензель був добре ознайомлений з кращими досягненнями європейської світової пластики, він знав твори Мікеланджело Буонаротті та Лоренцо Беркіні. Однак важко знайти аналогії новаторському характеру творів митця в сучасній йому європейській пластичі, бо на тлі її стилістичної еволюції періоду бароко та рококо його скульптури займають особливе місце”

¹⁹. При цьому авторка не бере до уваги, що І. Пінзель найпевніше належав до німецьких колоністів в Україні, а німці жили масивом і у Львові, й на Поділлі досить з давнього часу, в XVI ст. витворивши свою друковану реформатську літературу, отже, його творчість, аналогів до якої дослідниця не могла віднайти ні в Італії, ні в Німеччині чи Польщі, належить до колоніальної культури, твореної на українській землі, тому входить в український культурний процес на міжнаціональному рівні, а те, що І. Пінзель творив скульптури для римо-католицьких храмів Поділля, не відриває його від української культури, бо подільські, волинські й галицькі римо-католики значною мірою були українського кореня (т. зв. римо-католицька Русь), хоча у вищих сферах і сполонізувалися.

Отакий був пласт і такої загубленої української культури, який довгий час відкидався (рецидиви цього тривають і досі) з неї через нестандартний його характер; на щастя, цей пласт ми починаємо зараз собі повертати.

Цю тему ще не завершуємо, бо міжнаціональні явища в українській культурі мали своє продовження і в XIX ст., до якого перейдемо далі, а тим часом зупинимось на ще одному акті цього процесу.

5. Загублена українська культура на різноконфесійній основі

Україна — поліконфесійна країна, хоча в часи Київської держави була ніби й одноконфесійна, прийнявши християнство східного, грецького зразка, що мало ще назву ортодоксального. Побіч із тим, що це християнство на Українській землі розвивало свою писемність, освіту, культуру взагалі (спів, архітектуру, живопис, мозаїки, ужиткове мистецтво), але при його ортодоксальності було войовниче, відтак і стримувальне щодо розвитку культури, значною мірою пристосовувало її до прикладних потреб самої церкви, хоча князі культивували й культуру світську. Войовничою і варварською церква виявилася стосовно місцевої, багатовікової язичницької культури, сама будучи в основі чужоземною, занесеною, жорстко викорінюючи звичаєво-обрядові дієства, знищуючи капища й храми, останні перетворюючи в християнські — є небезпідставна думка, що дерев'яні, своєрідної архітектури храми зберегли форми язичницьких, їх найбільше збереглося в Карпатах. Знищувалися й писемні язичницькі пам'ятки; відповідно українську язичницьку культуру можна вважати загубленою — збереглися лишень її крушини, хоча коли говорити про ту, що залишилася в народній пам'яті, то масив цей (хоч би в пісенній обрядовості) не такий уже й малий. Так, зокрема, в народній пам'яті утримувався значний пласт оповідок, що з'являють українську мітологію, принаймні за тими пам'ятками її можна, певною мірою, відтворити наглядно ²⁰. Ця боротьба християнської ортодоксії виродилась у боротьбу з народною культурою, і хоча якою войовничою була православна церква, викоренити цю культуру вона не спромоглася, через що та дійшла до нашого часу, хоча прикладала тут руку не лише українська, м'якша норовом, церква, а й тоталітарна і жорстока не в міру московська, що

почала тиснути на українську після насильницького приєднання Київської митрополії до Московського патріархату; у XVIII ст. російська церква діяла вже поліцейськими методами, борючись з народною культурою, і того є не один приклад. Але не обійшлося і без співжитності цих антагоністичних культур, яка досягалася охрищенням звичаєвої культури і пристосуванням святочного циклу язичницького до християнського. Поборницька християнська література, воюючи з язичництвом, часом подавала фактаж, вартісний для пізнання останньої. Яскравим зразком поєднання двох культур є знамените „Слово о полку Ігоревім”. Можливо, й „Велесова книга” збереглась і переписувалася у пізніші часи прихильниками язичництва як релікт їхньої культури. Зрештою, із освічених верств суспільства язичництво було цілком витіснене і тільки в наші часи відродилося, бо завжди залишалося в культурі народній, а народ завжди був консервантом культурних традицій, які стали компонентом народного менталітету.

Різновиди інших конфесій почали проникати в Україну через іноземців. Так через вірменів прийшла до нас вірменська християнська церква, ці переселенці згадуються вже в „Патерику Печерському” (XIII ст.), вони мали значну колонію в Західній Україні, зокрема у Львові; описав їх просторо в своїй „Роксоланії” С. Кленович, притому так позитивно, що можна гадати: цей етнос був йому не чужий, хоч сам поет був римо-католиком. Але саме його послідовники, які створили т. зв. Руський Парнас у Львові, що його заклав, привівши, образно кажучи, муз Кленович, були етнічно вірменами: С. Пекалід, батько якого, львів'янин, був поважним і високоосвіченим міщанином, мав значну книгозбірню, був знайомий із С. Кленовичем, і брати Зиморовичі — принаймні старший Бартоломей і проголосив цю лінію від Кленовича до них, братів, одній із селянок як про творців окремої львівської школи поезії, що мала, правда, не вірменсько-український, а польсько-український характер, бо всі представники цієї школи, будучи вірменами, стали вже римо-католиками і творили в контексті саме польської та української літератур (міжнаціональне явище), але коріння мали таки вірменське.

Іудейська віра не була християнською, навіть супротивною до неї, хоч кореня мала спільного — у Старому Заповіті. Вона прийшла на нашу землю з хозарщиною, коли Київ перебував у підпорядкуванні Хозарському каганатові, а по тому — і з євреями. Звісно, українці в іудейську віру не переходили, але від сусідства з хозарсько-єврейською вірою витворилося сполучне культурне явище: хозарська поема Шамсі Башту і рух т. зв. „зжидоватілих”, що його фіксуємо ще в часи Київської Руси, про що вістить „Патерик Печерський”. Цей останній рух активізувався на нашій землі при поширенні протестантства, „зжидоватілі” прибули з Московщини до Білорусії, відтак і до нас; цей рух злився з соцініянством, а потім знову роз'єднався. Діячем його став С. Будний.

Але ці конфесії не були вирішальними при створенні української культури, а явищами маргінесовими, проте і їх потрібно вивчати в контексті міжнаціональних явищ.

Культурних же комплексів знаємо три на Українській землі, які між собою поєднувалися, а водночас і відштовхувалися, часом вступаючи в затяту боротьбу: на православній основі, римо-католицькій та протестантській; проміжною між православною та римо-католицькою постала уніятська церква, яка тепер зветься греко-католицькою, хоч історично цю назву носили православні, тобто були греко-католицька та римо-католицька церкви, слово „католицький” значить вселенський, а уніяти вселенською церквою не були, хоча на

Ферраро-Флорентійському соборі (1438—1439 рр.) прийнято т. зв. Флорентійську унію на вселенському рівні, але 1443 р. Єрусалимський собор прокляв та скасував цю унію.

Реформаційні ж течії приходили в Україну кількома шляхами: з Чехії — вчення братів-чехів, зі Швейцарії — кальвінізм, з Німеччини — лютеранство, з Голландії — анабаптизм, а з Московщини, як вказувалося, рух „зжидоватілих”. Безпосередньо з Італії через Польщу прибував до нас рух антитринітаріїв (социніян). Лютеранство на нашій землі особливого розвитку не мало, кальвінізм загніздився нестало; зрештою, вступив у змагання із антитринітаріями і був ними подоланий, а рух „зжидоватілих” поширення мав локальне²¹.

Культура римо-католицької Руси, пов’язана з рухом Ренесансу в Україну, нами частково пізнана, видано й ряд літературних пам’яток, нею створених, але годі сказати, що ця культура не залишилася, певною мірою, й загубленою, бо вивчена недостатньо. З літературою протестантською, зокрема антитринітаріїв, гірше — цей пласт пізнано лишень поверхово і належить таки до загублених, відтак потребує поглиблених студій та й публікації його літературних пам’яток — тут можуть бути цікаві знахідки, згадати б недавно знайдену рибалтівську п’єску „Трагедія Руська”. Те саме маємо сказати й про уніяцьку літературу; навіть твори полемічні більше знані нам з православного боку, а уніяцькі та римо-католицькі лише позірно, а все це твори однієї української, чи в певних виявах польсько-української культури, тобто й національної, й міжнаціональної. А оскільки на культуру значною мірою впливала церква, то можна сказати: література з конфесійним призначенням не була пізнана в усіх конфесійних компонентах. Рівень же стосунків між конфесіями мінливий: від протиставних, навіть заїло-ворожих, до погідних. Так греко-католицька (православна) конфесія єдналася з римо-католицькою через унію, а з протестантами, як союзниками, в боротьбі супроти римо-католицизму; немало було й протистоянь інших. Тим-то й абрис культури того часу набуває строкатого характеру, і відбитком цього процесу й стала багатомовність нашої літератури в XVI—XVIII ст., адже в ці процеси були задіяні й міжнаціональні культурні явища. Але належить при цьому визнати, що й ренесансовий гуманізм і реформаторство мали на нашій землі характер явищ елітарних, тобто культивувались у вищих сферах суспільства, у суті відірваних од народних мас, які залишалися в обширі християнства таки православного гатунку, хоча по-своєму засвоєного, відмінного від обскурантного московського, ба навіть візантійського. Останнє (візантизм) значною мірою впливало на Україну, але її культури цілковито не покривало, бо народ український творив при всіх культурних засвоєннях культури, що пливла зі Сходу чи Заходу, варіанта власного, автентичного, тим більше, що в неї влився й питомий компонент культури язичницької. Тому й Ренесанс у нас засвоєно у формі спорадичного явища, хоч і з визначними пам’ятками, та й реформаторство також, а з’єднання усього цього із середньовічною традицією та традиціями язичництва, що набрали форми народної культури, і створило в нас ту потужну культурну епоху, яку зовемо Українське бароко. І це визначало неподібність української культури до інших сусідських при загальній уписаності в європейський культурний процес, із якого насильно вирвала Україну Московщина в тій частині, якою заволоділа, заборонивши друк власних книг, свою систему освіти, торгівлю з європейськими країнами, висмоктавши, зрештою, з України її інтелектуальну потугу й переселивши її декретно до Московії, покривши її при цьому „кімерійською ніччю”, як писав Г. Сковорода, російського православ’я.

Що ж до реформаційного культурного руху, то він не залишив такого сильного і сталого сліду в українській культурі, але й тут не обійшлося без певних здобутків — реформатори поклали свою працю в розвиток перекладацької та полемічної літератури, беручи участь у полеміці православних із римо-католицизмом. Упливали вони, певною мірою, і на розвиток філософії на Українській землі, згадати б Х. Філалета (М. Броневського), І. Гізеля, А. Зернікава, Т. Прокоповича, який був близький до реформаторства, С. Тодорського тощо, а загалом цей пласт у нашій культурі значною мірою загублений. Не можна не згадати при цьому знаменитого Юрія Немирича, який утворив із представниками своєї родини у Черняхіві під Житомиром центр соцініянства в Україні, був автором віршів та ряду цікавих трактатів, а ще одним із розробників Гадяцького трактату 1658 р., яким установлювалось в Україні Велике князівство Руське. Не менш цікавим був учений соцініянин Самійло Припковський, творчість якого також не вийнята з попелу забуття — шляхтич Київського воєводства, який полишив після себе низку праць богословських та історичних, апологій, панегіриків, писав епітафії, гімни, елегії. Саме він у 1628 р. видав у Голландії працю „Про мир і згоду церкви”, написав біографію основника соцініянства Ф. Социна, трактата про шкідливість чернецтва. Зрештою, з огляду на це, наші вчені ще не перешукали книгосховищ Європи, де можна було б знайти не один причинок загубленої української літератури.

Це саме стосується уніятської літератури, а передусім Почаївського та Закарпатського культурних осередків, духовна спадщина яких у тій частині, що зберегла історико-культурне та естетичне значення, має бути вибрана із мороку запропашення: закарпатці в основному писали латиною, а почаївці і латиною, і польщиною при книжній українській. Більше того, саме почаївці дійшли до дерзновенного почину (і це ще до І. Котляревського), щоб перейти на народну (розмовну) українську мову в друкованій літературі. Навіть одне із див Почаївського культурного осередку — „Богогласник”, перша антологія української духовної поезії (300 пісень-віршів із нотами), не є сьогодні перевиданий і введений до виконавських репертуарів наших музикантів та співаків, хоч у науці „Богогласник” добре вивчений (монографія С. Щеглової, К., 1918). Цілком незвісна сучасному читачеві творчість найвидатнішого почаївця Тимофія Щуровського, творчість якого також належить до загубленої літератури.

6. Загублена українська література російськомовна та українсько-російська

У середині та другій половині XVIII ст. мовний спектр української літератури починає змінюватися. Латинська мова продовжує культивуватись у Київській академії та в колегіумах, де пишуться поетики, риторики, філософські трактати, складаються вірші і драми (останніх латинською мовою не писали), але польська мова залишається у вжитку тільки на Правобережжі, на Гетьманщині вона зникає, хоч загалом полономовна українська та польсько-українська активно твориться ще і в XIX ст. Із заборонаю книжної української і наближенням церковнослов'янської до російського читання, також русифікації учбового процесу з'явилася суржикова мова, що її звано наближеною до російської. Таким чином український освічений стан, не маючи змоги навчатися в мові собі питомій, починає користуватися мовою російською, спершу суржиковою, а тоді відносно чистою, особливо ті, котрі навчались уже в Московщині (С. Дідович, В. Капніст тощо) або ж проходили зрусифіковане навчання в школах на українських землях (Г. Сковорода, І. Фальківський, автор „Історії Русів” тощо), при цьому залишаючись українськими культурними діячами, ба й патріотами. З другого боку, з'являються діячі, які переїхали до Росії, але й там не забували

українського кореня і працювали одночасно для культури української та російської (такими були В. Рубан, О. Безбородько, К. Кондратович, М. Антоновський та інші). Цей пласт можна вважати значною мірою загубленим для української культури. Зрештою, ця тенденція різко посилюється в першій половині XIX ст., коли у Придніпрянщині для розвитку української літератури не існувало ні української освіченості, ані періодичних видань україномовних, ані друкарень для них.

У XVIII ст. на низовому рівні творилася досить багата мотивами та образністю, суціль рукописна, дяківська та нищинська поезія, поезія віршів-пісень, культивована дидасками — вчителями та учнями нижчих (дяківських) шкіл, мандрівними школярами, священиками — ці твори збиралися в рукописні збірники. Саме такі автори користувалися народною, розмовною мовою — вони й витворили той досвід, який допоміг українцям перейти до народної мови як основної в літературній діяльності — без цього І. Котляревський не зміг би написати своєї „Енеїди”, яка започаткувала нову українську літературу з українською розмовною мовою як ведучою, хоча багатомовність у ній не зникала до появи покоління П. Мирного та І. Нечуя-Левицького, а тоді — ранніх модерністів. Багатомовність існувала трипостасна: українська, польська та російська мови. Згадане ж покоління рішуче заперечило цю практику і привело літературу до світового стандарту, коли мова стає основним мірилом її національної ідентифікації.

Загалом література XVIII ст. творилася на основі рукописної традиції, закоріненої у віках, відтак і поширення мала рукописне у формі списків, а це піддавало її ризику бути загубленою. І міри такого затрачання не можемо собі навіть уявити: пожежі в Києво-Печерській лаврі та в Київській академії мали для нашої культури катастрофічні наслідки, не кажучи вже про те, що затрачувалися рукописні збірники та окремі твори й побутово, адже бували не раз унікалами (як історія України А. Худорби, наприклад).

Мова наближена до російської та російська проникла і в українське літописання: такою мовою писав П. Симоновський, О. Рігельман, згаданий нами автор „Історії Русів” тощо, і це зрозуміло, адже літописи писалися не раз на замовлення певної суспільної групи або гетьманського уряду, і тільки деякі з власної ініціативи. І хоча їхні найвидатніші зразки (Густинський літопис, Т. Софоновича, Самовидця, Г. Граб’янки, С. Величка, О. Рігельмана, „Історія Русів”) перевидано, часом і перекладено на сучасну мову, але залишається досить великий пласт літописів, що переховуються по архівах чи по рідкісних друках — цей пласт також можна назвати загубленою українською літературою, згадати б при цьому літописа Г. Покаса, пронизаного національною ідеєю, літописи монастирські, регіональні, родинні, С. Лукомського, Л. Боболінського та інші, які чекають свого видання. Так само й діяріуші, щоденникові записки, пізніші мемуари, що несуть значний фактаж з нашої історії або сприяли консервації та виросту національної свідомості, хоча писалися підчас мовами наших поневолювачів: російською та польською, інколи й латинською.

У XIX ст. російськомовна література, що стосувалася України, особливо помножилася. У ній розрізняємо пласти:

1. Мова науки: історичних розвідок, мовознавчих, літературознавчих, етнографічних, загалом народознавчих, досліджень, описів певних регіонів (намісництв, губерній), філософських і суспільно-політичних розмислів — усе це суціль писалося російською мовою, що так і залишилося в рідкісних журнальних та окремих виданнях (виняток: українською мовою така література творилася в Галичині, але також у раритетних виданнях).

Творилася й мовою польською. Отже, на сьогодні така література є напівзагубленою, не так згубленою, як похованою, бо освіченому загалу недоступна.

2. Мова белетристики та поезії. Чимало українців описували рідний народ в системі історичних та сучасних собі романів, повістей, оповідань, поем, віршів, драм, мемуарів, подорожніх записів тощо.

У 1928 р. професор Василь Сиповський видав надзвичайно коштовний опис такої літератури²², який мав назву дещо неточну: „Україна в російському письменстві”, бо тут розглянено літературу, писану про Україну не лише росіянами (тоді в російському письменстві існувала навіть мода на українську тематику), а й українцями, які лишень користувалися російською мовою, можна так сказати, з технічних причин, десь так само, як у давніші часи латинською чи польською, — ці пласти треба розрізняти. Отож, коли про Україну писали Ф. Ізмайлов, К. Батюшков, М. Карамзін, О. Пушкін, Ф. Глінка, Н. Арцибашев, Ф. Іванов, В. Жуковський, К. Риллєєв, Н. Львов, Н. Язиков, І. Козлов, Е. Аладьїн, Ф. Булгарін, А. Бестужев, М. Погодін, М. Загоскін та інші, то цю літературу можна й справді ввести під дефініцію: „Україна в російському письменстві”, звісно, вводити її в контекст української літератури не випадає, бо вона відбиває не так ментальність українського народу, як погляд колонізаторів на захоплену ними землю з уваги на екзотику того краю — і це чинилось у романтичному дусі. Такої літератури особливо багато витворено в 20—40 роки XIX ст., але поступово мода на неї впала, і лише українці продовжують російською мовою розробляти подібні теми, що й натурально, бо це була їхня рідна земля, яку вони й оспівували, хоча й мовою держави, в якій мусили жити. Тому з цього масиву належить виділити творчість українців, яка вже входить у контекст української літератури, хоча часом на міжнаціональному рівні. І цієї творчості так багато, що вона витворила потужний пласт, ба й своєрідну традицію, назагал лишаючись українською, хоча нахил до екзотики залишався стало.

З того масиву частина творів увійшла до фонду української літератури: писання Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, М. Костомарова, Т. Шевченка, П. Куліша (хоч не всі ранні повісті останнього перевидано в XX ст.) та інших відомих письменників, не кажучи вже про твори М. Гоголя, українську частину творчості якого в XIX ст. критики й історики літератури твердо вводили в контекст нашої літератури (згадати б літературознавчі праці П. Куліша та М. Петрова), і це так тим більше, бо творчість цього письменника значно вплинула на розвиток української літератури і з її контексту не виходила аж до тоталітарних часів. Отже, російськомовні твори цих письменників про Україну годі назвати загубленими, в 20-ті роки XX ст. їх масово перевидавали в перекладі українською, і вони при цьому здобували своє питоме, сказати б, природне звучання, відтак при сучасному поверненні їхньої творчості перекладати їх українською просто необхідно — цим би виправилася та історична несправедливість, що українці писали про свій народ чужою мовою. Це саме стосується й полономовної літератури про нашу землю, писану не з позиції польської імперіялістичної ідеї, а з любов'ю до свого народу.

Але значна частина тієї російськомовної (та й польськомовної) літератури першої половини XIX ст. залишається для нас утраченою, хоч далеко не все заслуговує на забуття.

Оглянемо коротко ту літературу, яку вважаємо загубленою. Вже в 1801 р. виходить „істинна повість” — „Українська сирота” Івана Свiчинського; у 1808 р. О. Павловський видає книгу „Відьми та злодійники, чи дивна пригода”. З 1809 р. починають з'являтися твори Василя Наріжного, свого часу досить відомого письменника, якого росіяни видають і досі, ми — ні,

його ж творчість має міжнаціональний характер — українські, натуральні для нього теми творяться в романтичному дусі (найвідоміший роман „Бурсак”). У 1816 р. на українські теми починає писати словобожанин І. Вернет (його твори віршем і прозою вийшли в трьох томах у 1836 р.) — на сьогодні цілком забутий письменник, а написав він достатньо. У 1817—1818 рр. виходять у двох томах твори невідомої нам тепер Любові Кричевської. Вона написала поему „Дніпро” і „Журнал, присвячений моїм друзям”. Український контекст наявний і в творчості В. Капніста, звісного українського патріота. У 1818 р. Розумник Гонорський (словобожанин) видав повісті „Козаки” та „Богдан Хмельницький”. У харківському „Украинском вестнике” друкувався Микола Левицький. У 30-х роках з’являються твори з українською тематикою І. Кульжинського і особливо цікавого Порфирія Байського (О. Сомова) — попередника М. Гоголя, який опрацьовував фольклорно-фантастичні теми. Тоді ж, у 30-х, побіч із творами М. Гоголя починає з’являтися ім’я Петра Голоти, який видав у 1832 р. роман „Іван Мазепа” в чотирьох частинах. Наступного року він видає історичний роман, також у чотирьох частинах, „Наливайко, або часи бід у Малоросії”, в 1834 р. „Хмельницький, чи приєднання Малоросії”.

У 1834 р. з’являється ім’я ще одного романіста О. Чуровського („Бібліотека чи приємне читання на дозвіллі” (1836), „Похід вольниці запорозької” (1839), „Запорозькі наїзди” (1837). У дусі П. Байського та М. Гоголя він видає роман „Відьма, або Страшні повісті за Дніпром”. На українські теми пише І. Срезневський, словобожанин: „Іван Барабаш” (1835), „Майоре-Майоре” (про Г. Сковороду) — тоді ж таки. У 1836 р. Петро Бурломський видав книгу „Малоросійські повісті”; на українські теми писав луганчанин В. Луганський — знаменитий автор словника російської мови В. Даль. З 1837 р. починають з’являтися романи та повісті Степана Карпенка („Могила двох”, „Печальна доля давнього Василькова”) та І. Борозди („Поетичні нариси України, Одеси та Криму”, „Золота гора” (1840), вийшла драма К. Тополі „Чари”.

У 1840 р. з’явилися друком „Малоросійські повісті та оповідання” Хоми Купрієнка і книга „Золота гора”. З 1842 р. фіксуємо появу такого цікавого автора як О. Кузьмич, який цього й наступного року видав повість „Козаки” в п’яти частинах, роман „Зіновій Богдан Хмельницький” в п’яти томах (1846), „Останні нащадки Гайдамаки” (1849). Ще одна жінка в 1843 р. С. Закревська видала повість „Ярмарок”. У 1845 р. Микола Сементовський надрукував повісті „Кочубей, генеральний суддя” і „Мазепа — гетьман малоросійський”, а наступного року В. Кореневський — роман „Гетьман Степан Остряниця”. На довершення можна назвати повісті в дусі Ф. Купера відомого історика Запорозької Січі А. Скальковського („Канва для романів” у чотирьох випусках).

Я навмисне докладно зупинився саме на цьому періоді і цій літературі, бо її по-справжньому можна назвати загубленою для сучасного українського читача. Але саме вона найяскравіше з’являє український літпроцес першої половини ХІХ ст., що був, як бачимо, багатий на художні твори. І саме з нього виростили традиції нашої літератури, зокрема прози: роману, повістей, оповідань, казок, адже давня література цих жанрів не знала через те, що православна церква їх не культивувала в силу своїх конфесійних передзавзять, а саме церква (і вищі навчальні заклади тієї доби) тоді була законодавцем, цензором у сфері мистецтва, відповідно й поезики та риторики, які вивчалися в академії та колегіумах, подібних жанрів не передбачали.

Таку ж картину можна було б створити, оглянувши російськомовну літературу про Україну в другій половині XIX ст., так само й польською мовою, але не перетворюватимемо нашого викладу у сухий реєстр: ставлю перед собою завдання порушити проблему, а не зреєструвати загублені пласти української літератури. Коли ж переглянути цей процес, не важко помітити, що україномовна література, яка охоплювала ці жанри, поступово набирала сили й почала витісняти із ужитку російську чи польську мови, замінюючи їх питомою, українською. Але це так легко не йшло, бо українці, як уже говорилося, не мали власних друкарень, україномовних журналів та, зрештою, і шкіл. Тим-то посилення україномовного елементу йшло з природної потреби, бо ненатуральність літератури в чужій мові була все-таки аномалією. Зрештою, так сталося тому, що в підросійській Україні (Великій, як її називали) діяв потужний тиск іноземної імперської цензури, а сама держава тільки й терпіла ту літературу, адже була російськомовна; зрештою, коли виразно побачила, що українська мова набирає в ній сили, в 1863-му і 1876 рр. видала драконівські постанови про заборону україномовної літератури, театру, музики (співу), насильно скеровуючи нашу культуру в бік російськомовності, навіть правописа спеціального ввела — т. зв. „ярижку”, щоб наблизити пригноблену культуру до пануючої. І це ще велике чудо, що в таких неможливих умовах українська література та й культура загалом не тільки вистояла, а й із часом цілком відмовилася від російськомовності, і цей здобуток наших попередників ніколи не маємо губити.

Допомогла в цьому важливому змаганні Галичина, яка не знала російського ярма, а в ліберальніших умовах Австро-Угорської імперії після революції 1848 р. здобула можливість для розвитку. М. Грушевський щодо цього чітко писав:

„Ідеї повноти українського національного життя, її самозадоволення, широкого і всебічного національного визначення — політичного, суспільного, культурного, і намагання різко відмежуватися від усього, що прагло затримати українство, коли не в повному забутті, а так би мовити, в напівіснуванні у вигляді другорядної різновидності „общерусской” (чи з іншого боку — польської) культури — все те, що з повною визначеністю виявило себе по обидва боки кордону в пізнішу епоху „весни” — до кінця століття визріло вже цілком”²³.

Але і в Галичині існувало явище, яке відійшло в небуття через те, що цілком на нього заслужило — йдеться про політично інспіроване російським урядом і матеріально уґрунтоване потворне явище т. зв. москвофільства, яке, як не дивно, підтримало галицьке уніятське духовенство. Спершу цей рух мав назву „старорусів”, його адепти заперечували українську розмовну мову як літературну, а лишалися прихильниками книжної української. Саме на цей регресивний прошарок галицької інтелігенції і звернули увагу російські пропагандивні чинники і шляхом підкупів на вернули її до ідеї „единой неделимой России” із заперечення права українського народу на самостійне існування. Цей прошарок витворив під культуру (науку, театр, літературу, освітні та просвітницькі заклади), яка спершу послуговувалася суржиковою мовою: суміш української, церковнослов'янської, книжної української з уведенням елементів російської. З часом цей мовний „валап'юк”, як його називали, все більше наповнювався російськими словами, але справжньої російської мови москвофіли так ніколи не опанували, вона в них залишалася мертва, як мертва була і створена ними художня література, хоча деякі здобутки москвофіли мали в науці (історичні писання Д. Зубрицького, А. Петрушевича, І. Головацького та ін.), а назагал ця література не витримала іспиту часу, була-бо мертвонароджена. І коли в Галичині цей пласт існував

паралельно і супротиставно до натуральної, а отже, живої, на народній основі твореної літератури, то москвофільство в Закарпатті запанувало цілком, а народний напрям почав тут набирати сили хіба в ХХ ст. До цього були свої підстави, що впливали з протистояння польській культурній агресії в Галичині та угорській в Закарпатті, але це москвофільську літературу не рятувало, як і будь-яке ретроградне явище. Зрештою, ті невеличкі здобутки, витворені в москвофільському середовищі, теж не мають забуватися і не вивчатися.

Але Галичина не тим заклала свого внеска в золотий фонд української культури, а тим, що стала П'ємонтою для загальноукраїнської, і після заборон в Україні підросійській письменники й культурні діячі-наддніпрянці саме тут, у галицьких народовських журналах та видавництвах, дістали змогу для своєї реалізації, хоча ця друкована продукція перебувала під жорсткою поліційною забороною російських урядових чинників і пробитися у Велику Україну могла з великими труднощами. Це давало і свій негатив, бо сама Галичина була неспроможна спожити цей духовний хліб, відтак книжки залежувались у книгарнях і з часом ставали напівзагубленою культурою. Так само й галицькі загальноукраїнські журнали ставали складами вельми вартісної для української нації продукції, а утворене тут Наукове товариство ім. Т. Шевченка виросло у своєрідну українську Академію наук, видаючи високовартісні журнали „Зоря”, що згодом перетворилась у „Літературно-науковий вісник”, „Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка” (ЗНТШ), де гуманітарна наука сягнула європейського рівня, серії книг з історії, народознавства, фольклору та літературознавства. Велике значення мав у Галичині й журнал „Правда”. Тим-то галицькі журнали виконали свою п'ємонтську місію, але з часом поставали бібліографічними рідкостями і поховали під своїми палітурками чимало духовного золота, так потрібного для майбутніх читачів — далеко не все вартісне з них з літератури та науки пішло у перевидання — так створювався ще один рудимент напівзагубленої культури.

Існує ще одне кладовище української культури, до якого не дійшли руки українських дослідників, відтак і його треба віднести до загубленої літератури. Це архіви російських цензурних комітетів. Річ у тім, що послані в цензуру рукописи, а вони часто були унікалами, бо тоді ще не існувало машинописного роздруку, не поверталися автору, а ніби потрапляли під арешт. Отож у важку для нашої культури добу другої половини ХІХ ст. ці рукописи там і осідали. Траплялися загублення й індивідуальні. Свого часу, ще в 60-ті роки, в нашій пресі пройшли повідомлення про загублену спадщину видатного поета, що забрів в Італію, Долстоєвського і про невиданий великий словник Рудиковського; частина спадщини видатного письменника А. Свидницького пропала в редакції журналу „Основа”, пропала також перша редакція блискучої повісті І. Нечуя-Левицького „Причепи” і т. д. і т. п. — таких прикладів можна назбирати безліч.

Побіч із тим у Придніпрянській Україні творилася потужна наукова література: курси історії, окремі розвідки з народознавства, фольклору, збірники пам'яток, історії літератури; працювали тут світового рівня вчені: Д. Бантиш-Каменський, М. Костомаров, П. Куліш, І. Срезневський, О. Лазаревський, М. Максимович, О. Потебня, П. Чубинський, М. Драгоманов, В. Антонович, П. Житецький, К. Михайльчук, М. Сумцов, Д. Багалій, Ф. Вовк, С. Голубєв, М. Петров і десятки інших, наукові писання яких вийшли у світ малотиражно і багато що не перевидавалося (хіба М. Драгоманов, В. Антонович, М. Максимович і то далеко не повно), хоча твори цих авторів створювали золотий фонд української гуманітарної науки (більш повно тепер почали видавати твори М. Грушевського та Д. Яворницького), отож цей

наш золотий фонд також залишається напівутраченим, бо добутиися до нього можна лише у великих книгозбірнях. Такий процес перевидання активно почався в початках незалежності України, а тепер заглух. Так само й епохальне видання 300 номерів „Киевской Старини” — золоті поклади нашої культури, особливо мемуарної та наукової чи джерелознавчої — при добрій господарності цей унікальний журнал мав би бути наново перевиданий, щоб поповнити принаймні всі обласні бібліотеки, не кажучи вже про книголюбів.

7. Загублена українська культура XX століття

Наша культура XX ст. також має свої загублені пласти, при тому аж такі, які втраченими бути не мали б. Це сталося знову-таки через складні суспільно-політичні умови, бо Україна потрапила в ще жорстокіший політичний гніт. При цьому втрачено рівновагу, що утворилася при з'єднанні культурної потуги Наддніпрянщини та Галичини, чи, як тепер кажуть, Західної та Східної України.

Після поразки національно-визвольних змагань Східна Україна потрапила під владу російських комуністів, Західна — під владу Польщі (Галичина), Румунії (Буковина) та Чехословаччини (Закарпаття), через що більш ліберальний режим був хіба на Закарпатті, яке культурно було сполучене з Празьким культурним осередком, складеним з емігрантів — учасників національних змагань, і саме в Чехії почала провадитися при згуртуванні біля навчальних закладів жвава культурна діяльність, що охопила міжвоєнні роки. Галичина під Польщею активно боролася супроти польської експансії і також зуміла вийти на значні культурні досягнення. Провадилася культурна робота емігрантів у Варшаві, де Український науковий інститут видав низку високовартісних книжок у серіях статистичній, філологічній, правничій (підручників, мемуарів), історичній, філософській, з'явилося тут і багатотомне видання творів Т. Шевченка (безцензурне) — усі ці видання згодом в Україні не перевидавалися, за винятком тому „Діарія” П. Орлика — зроблено звідти переклад українською²⁴. Загалом культурну працю в Польщі організовував Український центральний комітет у Польщі.

У міжвоєннє українська еміграція провадила значну культурну роботу²⁵. Так у Відні працювали „Український соціологічний інститут громадознавства”, „Ліга української літератури”, „Союз українських журналістів та письменників” (у Празі була філія „Ліги”), „Український історичний кабінет”, „Українські драматичні студії”, „Український громадський комітет” — це в Чехословаччині, інші товариства. Організовано Українську Могиліано-Мазепинську академію наук, перші праці якої вийшли у Львові. В Парижі засновано „Українську бібліотеку ім. С. Петлюри” та „Спілку української еміграції у Франції”; така ж спілка була і в Німеччині — видавалися журнали, працювали видавництва. Дещо з цієї маси, загалом облікованої, культури залишилося для України культурною загубленою чи напівзагубленою. Так із празької літературної школи перевидано твори О. Теліги та О. Ольжича, частково Н. Королеви та В. Короліва-Старого (казки „Нечиста сила”), але не видано творів такого видатного прозаїка як Леонід Мосендз, визначних поетес О. Лятуринської та Н. Лівницької-Холодної тощо.

Літературна та наукова продукція, створена в Галичині, певною мірою повернена сучасному читачеві, зокрема зусиллями Р. Федоріва в його „Скрипторії української історичної прози” та окремими виданнями — особливо гарна у видавництві „Піраміда” „Дванадцятка”²⁶, перевидано твори Б. І. Антонича, С. Гординського, Б. Нижанківського, Ю. Липи, ранні повісті Ірини Вільде тощо, але чимало творів залишається напівзагубленими, а до 90-х рр. ця

література була майже загублена. Саме галичани здобулися на „Історію української культури”, „Історію українського війська”, „Велику історію України” (перевидані), але лишилася неперевидана чудова „Українська загальна енциклопедія” в трьох томах, яка і в час виходу була малотиражна, але своїм рівнем сягала європейського. Вартість її тим більша, що проект видання енциклопедії у Східній Україні не було здійснено, а для українців ця чудова пам’ятка культури, також і в історії української книги — одна з визначних. Видавці та редакція цього видання писали в передмові:

„Отсим передаємо українському громадянству перший випуск першої Української Загальної Енциклопедії — „Книга знань”. Видавництво, редакція і співробітники цього твору докладають усіх сил, щоби він був якнайліпшим і якнайгарнішим та щоби стояв на вершку сучасних наукових і культурних вимог, розуміється, в межах можливості”²⁷.

Розмах культурного життя в Галичині в 30-х рр. здійснювався як своєрідна відповідь українського народу російським комуністам за знищення його культури в цьому часі. Але оглянемо все поступово.

Своєрідний культурний вибух відбувся в часи визвольних змагань у 1917—1919 рр. На Східну Україну було перевезено поїздами залежані в Галичині книги; почалася гарячкова видавнича діяльність, яка зафіксована в журналі „Книгар”, що виходив тоді в Києві, що його редагували М. Зеров та В. Королів-Старий. Цей високовартісний бібліографічний журнал-довідник також мав би бути перевиданий у комплекті (для цього досить одного тому), бо він — дзеркало тогочасного піднесення. Маса книжок у тому часі на сьогодні бібліографічні раритети, і цю літературу можна назвати загубленою чи напівзагубленою. І це тим більше, що пізніш, у часи тотального нищення української книжки за комуністів, видання вилучалися (для цього складено навіть спеціальні засекречені реєстри) з бібліотек і в приватних осіб при арештах, а ті були масові. Загалом, ця продукція була поліграфічно бідна, на сірому папері, але траплялися видання й вишукані — альманах „Музагет”, наприклад, — тут з’явила свою творчість літературна молодь, книга достойна подарункового видання як зразок українського естетизму.

Після захоплення й окупації російськими комуністами-більшовиками Східної України в час т. зв. „військового комунізму” настала культурна пауза, українські видавництва закривалися, а культурні інституції перетворювалися в пропагандивні органи тоталітаризму. Але з початку непу знаємо ще один культурний вибух, який датується 1925—1929 рр., інерційно захоплюючи трохи й 1930 р., і вже по тому почалася акція знищення культури — і нової, і старої, подібного розмаху якої Україна не знала. При цьому майже цілковито ліквідується з’явлена в післяреволюційні часи література, театр, образотворче мистецтво, музичне, наукове життя, яке активно вела Всеукраїнська академія наук, встигнувши видати значне число високовартісних розвідок, досліджень, монографій, текстів пам’яток, журнали „Україна”, „Записки історико-філологічного відділу ВУАН” тощо, а творців цієї культури тотально заарештовували та знищували — залишилися одиниці, які спішно перетворювали себе в служок нового, найреакційнішого, які знала Україна, режиму. Настала для України та її культури темна ніч.

Цю знищену культуру також можна назвати загубленою чи напівзагубленою, бо творчий набуток митців нищився нещадно, відтак усі ті видання поперетворювались у бібліографічні рідкості і далеко не все вартісне перевидано. При цьому треба зазначити, що культура 20-х — початку 30-х рр., творена в Україні, тільки незначною мірою була опозиційна до

тоталітарного комуністичного режиму, але в кращих своїх зразках не втратила своєї естетичної вартості, як її, значною мірою, втрачала настала по тому культура тоталітарна, через що і її варто вважати за загублену, але не в позитивному значенні, а десь так, як згадану нами літературу москвофілів — була вона антигуманна по суті і служила ідеям ворожим для українського народу, з накиненим зовні методом т. зв. „соціалістичного реалізму”, тим-то здобувала колоніальний статус, бо проповідувала ідеї колонізаторів, а не власні, питомі національні. Відтак було створено велику кількість культурного сміття, хоч і в цій масі траплялися цікаві естетичні спалахи в творчості окремих письменників чи й інших культурних діячів, чи й груп (шістдесятники, Київська школа поетів, т. зв. Тиха література 70—80 рр.) — все це відходило від тоталітарних схем, зрештою, почала творитися література опозиційна (дисидентів).

Супротивно деформованій тоталітарній культурі в еміграції виростала досить багата визначними іменами діаспорна література й культура загалом. Значний естетичний вибух стався відразу ж по закінченні Другої світової війни в Німеччині та Австрії в 1945—1951 рр., де було зібрано значну кількість української, викиненої з Батьківщини, інтелігенції, що рятувалася від комуністичних репресій. У таборах інтернованих почало самоорганізовуватися культурне життя, засновувалися школи, поставали видавництва, театри, інші культурні та мистецькі організації²⁸. У Мюнхені запрацював Український вільний університет, що розпочав створювати наукову та навчальну літературу, виходили наукові записки. У цей час видавалася чимала періодика, але багато видань виходило циклостильовим способом — ще один пласт загубленої літератури, відтак період до половини 1948 р. так і зветься: циклостильовий. Працював в Авгсбурзі і музей-архів Української вільної академії наук (УВАН), що існував до 1949 р., який і збирав ці видання.

Статистика тодішньої видавничої діяльності нових емігрантів вражаюча. Так у 1945—1951 рр. вийшло 450 видань художньої літератури, 277 політичної, 525 наукових видань, 103 — релігійних, на інші теми — 263, разом 1624 видання. При цьому в Німеччині вийшло 1548, а в Австрії — 76. Найпліднішими роками були 1946—1948, з 1949-го почалося масове переселення емігрантів за океан і цей рух почав зменшуватися, ба зникати. Отож коли в 1946—1947 рр. вийшло 301 видання художньої літератури, то в 1948-му — 91, в 1949-му — 14, в 1950-му — 14, а в 1951-му — 6.

Усе це велика творча продукція, особливо циклостильова, і її треба вивчати, а найвартніше повертати до фонду української літератури. Звісно, тоді, як пише В. Маруняк, „в першій стадії того періоду, в фазі т. зв. циклостильового періоду та діяльності випадкових видавців, появилось чимало принагідних видань некваліфікованого пера, головню в ділянці політичної публіцистики, які навряд чи заслуговують на те, щоб їх ввести в бібліографічні списки, коли б застосовувати суворіші критерії оцінки”²⁹, але попри те тоді й там утвердилися й почали свою працю, чи й продовжили її, видатні українські письменники та вчені: прозаїки У. Самчук, В. Домонтович, Г. Журба, Д. Гуменна, І. Багрянний, Т. Осьмачка, Ф. Дудко, Ю. Косач, критики та літературознавці Ю. Шевелєв-Шерех, Г. Костюк, В. Петров, В. Державин, Л. Білецький, Д. Чижевський, історики О. Оглоблін, Б. Крупницький, М. Антонович, Л. Окиншевич, Н. Василенко-Полонська, поети В. Барка, С. Гординський, І. Качуровський, Ю. Клен, О. Зуєвський, Б. Кравців та інші. Була тоді й потужна літературна організація „МУР”.

Цікаво оглянути й тодішню еміграційну періодику. У 1945—1948 рр. виходили циклостильовим способом таборів бюлетні, періодичні видання, зокрема газети й журнали, яких у 1945—1951 рр. нараховується 213 назв, з них літературно-мистецька періодика — 19, наукова — 15, газет виходило 16, молодіжної літератури — 34, дитячої — 8³⁰.

Найвидатнішим літературним і мистецьким журналом була „Арка”, яка видавалася досить вишукано, виходила в 1947—1948 рр. — 11 чисел. Цей журнал годилося б, як і „Літературний ярмарок”, до речі, з 20-х рр. в УРСР перевидати як особливо значущий. Виходили й інші журнали: „Вежі” (2 числа), „Заграва” (4 числа), „Звено” (7 чисел), „Литаври” (6 чисел). У Новому Ульмі, як додаток до „Українських вістей” виходила „Літературна газета”, вийшло 2 числа „Літературно-наукового вісника”, „На чужині” (12 чисел), „Рідне слово” (12 чисел), „Орлик” (22 числа), „Світання” (6 чисел), збірники, альманахи. Були й мистецькі видання: „Українське мистецтво” (2 числа, 1946), „Театр” (2 числа 1946), наукові видання, військові, церковно-релігійні, політичні, студентські, пластові, загалом молодіжні й для дітей, гумористично-сатиричні³¹.

Навіть такий побіжний огляд культурно-мистецького та літературного життя отієї великої хвилі української еміграції з’являє його розмах і багатство. Коли ж порівняти цю продукцію з духовно убогою та естетично мізерною, що видавалася в УРСР, то порівняння буде увіч не на користь останньої; зрештою, вершки культурної еліти змушені були покинути „імперію зла”, чим і пояснюється така убогість, а ще й посиленням комуністичним гнітом.

Загалом треба сказати, що кількість українців-емігрантів у Німеччині, де й організовувалося найбільше українське культурне життя, числился на 177 тисяч у 1946 р. Частина тут залишилася — так у 1965 р. було їх 20 тисяч.

У 1949—1951 рр. емігранти почали масово покидати Німеччину, емігруючи до США, Канади, Австралії, Аргентини, Бразилії. Оселилися українські „скитальці”, як вони себе називали, в Австрії, Франції, Англії, скрізь організовуючи свої культурні вогнища, засновуючи шкільні мережі, навіть вищі школи та наукове життя, найвідоміші згадані УВУ та УВАН, остання з Німеччини переселилася до США, також Наукове товариство ім. Т. Шевченка, що після 1951 р. мало відділи у США, Канаді, Австралії, в Європі, а після проголошення незалежності України повернулося на місце першого свого осідку — до Львова. Велику наукову роботу провадило „Українське історичне товариство” (УІТ) зі своїм високого наукового рівня журналом „Український історик” (від 1964 р. — у Мюнхені).

Німеччину покинуло, роз’їхавшись по світах, близько 50 літераторів, 40 образотворчих митців, понад 250 учителів та науковців. Із визначних чи відомих письменників залишились у Європі І. Багряний (в Україні тепер перевиданий), І. Костецький (перевиданий), Р. Єндик (не перевиданий), О. Грицай (не перевиданий), В. Бендер (перевиданий) та ін. Тут замешкали І. Кошалівець, Е. Андієвська та І. Качуровський. У 1952—1972 рр. у Німеччині видано 65 українських поетичних збірок та перекладів, 82 книги прози, 12 драматичних творів. Спершу єдине видавництво працювало в Новому Ульмі, згодом — „На горі” І. Костецького та „Сучасність”, що видавало довгочасно однойменний журнал високого художньо-наукового та публіцистичного рівня. Справою М. Ореста та М. Бориса було заснування „Інституту літератури”, який почав видавати переклади українською чи твори в Україні заборонених авторів (М. Зерова, П. Филиповича, чудову збірку спогадів про неокласиків „Безсмертні”). Видавництво „Сучасність” почало свою роботу в 1961 р., видавало переклади та опозиційну літературу в УРСР. Загалом же в Німеччині в 1952—1975 рр. працювало 11 українських

видавництв: 10 у Мюнхені, одне — в Новому Ульмі, 5 друкарень. Ряд цікавих видань видало видавництво О. Вітоняка „Дніпрова хвиля”. Загальна продукція в 1952—1975 рр. становила 555 книг, з них прози — 115 назв, поезії — 61, драм — 9, літературознавство — 42. Великою справою цього осередку було видання „Енциклопедії українознавства”, яка тепер в Україні перевидана. Однак частина цих видань ще в Україну не прийшла, тому її можна називати напівзагубленою. Варто дещо з того згадати: А. Білинського „Світ і ми. Аналіз української політики” (1963), „В концтаборах СРСР 1944—1952” (1961), літературознавчі праці Ю. Бойка, В. Васьковича „Шкільництво в Україні 1905—1920” (1969), поезія О. Веретенченка, проза А. Гака, спогади видатного художника О. Грищенка, твори В. Державина, Р. Єндика, „Мала українська музична енциклопедія” О. Залеського — 1971, „Збірник Спілки визволення України” в двох томах (1961), твори В. Іваниса, І. Кошалівця, О. Мак, Ю. Тиса, спогади Є. ОЮнацького — перерахування далеко не повне, але навіть із нього можемо побачити, що значна частина цього надбання залишається для нас загубленою³².

Це саме можна сказати і про твори української літератури та науки, що виходили в другій половині ХХ ст. у США, Канаді, Аргентині, Англії, Австралії та інших країнах; і навіть видатні письменники, що там жили, не всі повернулися своєю творчістю на Батьківщину або ж повернулися частково. На кількох прикладах зупинюся. Не все повернуто з творчості одного із найвидатніших майстрів української прози ХХ ст. Уласа Самчука, тільки дещо перевидано з численних творів Д. Гуменної, а цілком у забутті залишається творчість безподібної письменниці Галини Журби з її особливим стилем та високою художньою майстерністю. Ця письменниця завершила свій життєвий шлях у США, видавши два шедевральної твори „Тодір Сокір” та „З далеких літ” (остання вийшла в Буенос-Айресі), а почала свій творчий шлях як представниця раннього модернізму кола журналу „Українська хата” (твори, друковані в цьому журналі, зібрано у збірці „Похід життя” (1919). Після визвольних змагань жила на Західній Волині, видаючись у Львові, згодом емігрувала до Німеччини та США — у цих переїздах немало її творів загинуло. Але й те, що зуміла видати, має входити в золотий фонд української літератури. Однак її ім’я в Україні й досі перебуває в забутті.

Тільки частково повернувся творчістю в Україну такий по-справжньому видатний письменник як Юрій Косач. Людна баламутного, навіть авантюрного складу, бо служив і нацистам, і комуністам, через що ставлення до нього в еміграції було негативне, але його творчість залишилася чиста від ідеологічних передзавзятъ і потребує уважного до неї ставлення — це був блискучий майстер історичних оповідань та повістей, романів, п’єс. Ю. Косач залишив після себе високого класу роман „Володарка Понтиди” (в Україні вийшла тільки значно скорочена його версія), відтак залишається в Україні письменником загубленим чи напівзагубленим. А вже цілком загубленим залишився автор одного з найкращих українських романів ХХ ст. „Три покоління” Ф. Мелешко, який чомусь не був помічений в еміграційних колах.

При цьому в еміграційній літературі залишається ряд письменників, як-то кажуть, середньої руки, але їхня творчість також не має залишатися в поросі загубленої української літератури. Досить назвати І. Керницького, А. Галана, В. Гайдарівського, Ю. Тиса, Ф. Дудка, С. Парфенович, В. Софронова-Левицького, О. Лятуринську, В. Чапленка, П. Феденка, Л. Коваленко та інших — усіх не перерахую.

Окремо треба згадати й про величезний пласт мемуарної літератури, створений в еміграції, який для України також залишається загублений, і її так багато, що може скласти цілу бібліотечку. І це в той час творилося, коли в УРСР така література була або відсутня, або фальшива (як у Ю. Смолича, наприклад), відтак ота, емігрантська, з честю заповнює цю білу пляму в українській літературі, принаймні творилася вона з любов'ю до України і зафіксувала величезний документальний матеріал.

Загалом обсяг загубленої української літератури й культури (а сюди ще треба було б увести художників, скульпторів (як О. Архипенко, наприклад), композиторів, співаків, діячів театрального мистецтва, діячів науки та освіти, філософів, політичних письменників, фольклористів-етнографів, загалом народознавців, мовознавців, театрознавців і т. д.) великий. Цією спадщиною, як одним із першочергових і конче важливих завдань мала б заопікуватися Українська держава, адже все разом складає нашу духовність, і, окрім двох регресивних пластів нашої культури (москвофільської в Галичині й комуністичної в УРСР як колаборантських), ми не творили темрявної літератури й культури — темрявні її явища хай залишаються у темі, але і в тій темі не варто втрачати сховане й загублене наше золото, якщо воно там було. Відповідно до ідеї соборності нашої держави належить подбати і про соборність нашої культури, яка творилася не лише в регіонах Батьківщини, а й за її межами: при літературах імперських (російській та польській), в середовищі емігрантів, у місцях поселення українців, що потрапили під чужі держави (в Польщі, Чехословаччині, Румунії, Німеччині, Австрії тощо), чи взагалі в діаспорі, тобто розкиданні по цілому світі, захована через наше незнання, через духовне недбальство в архівах, бібліотеках своєї країни й країн чужих, — і створити з того всього єдине соборне явище, не проминувши, як писав Т. Шевченко, „ані титли, ані коми”, звісно, якщо твори зберегли духовне й естетичне наповнення. І це конче потрібно створити, щоб росли в нас не безбатченки, а люди саме української культури, які, не відсуваючи від себе здобутків культур чужих („І чужого навчається, і свого не цурайтесь”), щоб духовно виростали й виховували достойно своїх дітей в людей українських. Тоді нам не страшні будуть жодні заглади і жодні „бандюковичі”, і ми зможемо втриматися у світі, який і тепер поглинає народи, адже народ — це духовний організм, а з'єднує людей у націю передусім рідна, любовно плекана у віках наша культура, а вона в нас щонайменше тисячолітня. Отож лише культура може стати плеканням духовного зерна, необхідного для творення духовного хліба, від якого зможемо віднайти кожен у собі і всі разом у народі, в якому судилося нам народитися, світло світу, котре й учинить нас повновартісними людьми без комплексів меншовартості та пригнобленості. Тільки тоді поважатимемо самих себе, а коли це станеться, нас поважатимуть і народи чужі. Наші предки щодо цього про нас подбали: у важких, а часом неймовірних умовах вони творили українську культуру, бо думали і дбали не лише про себе, а й про нас. І вони культуру створили не гіршу, як у інших, і наш святий обов'язок її зберегти, розвинути й примножити, а розвитку й примноження не буває при зневажливому ставленні до рідної культури, бо тільки той стає внутрішньо багатий, хто є дбайливим господарем на своєму духовному полі.

Примітки

¹ Визначення про етнос, народ та націю див.: Шевчук В. Національна ідея в Україні. Історичний нарис. — К., 2006. — С. 29—36.

-
- ² Про культурно-стилістичні епохи в Україні див.: Шевчук В. Українська культура. Загальні питання. — К., 2007 / (Розділ „Культурно-стилістичні епохи”).
- ³ Тут автор неточний: школи були запроваджені ще в часи Київської держави, тоді ж установилася місцева система освіти. Інша справа, що на той час вона була недостатня. Зрештою, й далі автор говорить про велике число руських учительних книг, що їх вилучили з обігу поляки.
- ⁴ Тисяча років української суспільно-політичної думки. — Т. II. — Кн. II. — К., 2001. — С. 105.
- ⁵ Історія Русів. — К., 1991. — С. 33.
- ⁶ Там-таки. — С. 259.
- ⁷ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами Ренесансу та Бароко XV—XVIII ст. — Кн. I. — К., 2006. — С. 198.
- ⁸ Див.: Марсове поле. — К., 1988. — Кн. 1. — С. 83.
- ⁹ Українські билини. — К., 2003. — С. 9.
- ¹⁰ Там-таки. — С. 14—15.
- ¹¹ Хроніка—2000. — К., 1996. — № 3—4. — С. 61—71.
- ¹² Там-таки. — 1996. — № 3—4; 1997. — № 19—20.
- ¹³ Див.: Антологія української поезії. — К., 1984. — Т. I.: Марсове поле. — Кн. 1. — К., 1988.
- ¹⁴ Див.: Повість врем'яних літ. — К., 1990.
- ¹⁵ Антологія української поезії. — Т. 1: Українська поезія XVI ст. — К., 1987; Українські гуманісти епохи Відродження: В 2 ч. — К., 1995; Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... — К., 2006. — Кн. 1.
- ¹⁶ Докладно це розглянуто: Шевчук В. Муза Роксоланська. — К., 2004. — Кн. 1. — С. 83—94.
- ¹⁷ Стратий Я., Литвинов В., Андрушко В. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской Академии. — К., 1982.
- ¹⁸ Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури...: В 4 т. — К., 2006.
- ¹⁹ Іоанн Пінзель. — К., 2007. — С. 5.
- ²⁰ Докладно абрис цієї літератури я спробував з'явити у вид.: Мисленне дерево. — К., 1989.
- ²¹ Докладний огляд руху та культурної продукції римо-католицької Руси та реформаторства (протестантства) див.: Шевчук В. Муза Роксоланська. — К., 2004. — Т. I. — С. 66—80.
- ²² Сиповський В. Україна в російському письменстві. — К., 1928.
- ²³ Украинский народ в прошлом и настоящем. — СПб., 1914. — Т. I. — С. 360.
- ²⁴ Орлик П. Вибрані твори. — К., 2007.
- ²⁵ Див.: Наріжний С. Культурна праця української еміграції. 1919—1939. — К., 1999.
- ²⁶ Дванадцятка. Антологія урбаністичної прози. — Львів, 2006.
- ²⁷ Українська загальна енциклопедія. Книга знань: В 3 т. — [Б. р.].
- ²⁸ Докладно про це див.: Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. — Т. I: Роки 1945—1951. — Мюнхен, 1985.
- ²⁹ Там-таки. — С. 21.
- ³⁰ Маруняк В. Українська еміграція. — К., 1998. — Т. II. — С. 11.
- ³¹ Там-таки. — С. 43.
- ³² Повний список цих видань: Там-таки. — С. 45—60.